پرۆژەی تیشک
54

تیشک

ئایین لەفیکری مەسعود موحەممەد دا

نووسینی

عومەر عەلی غەفور

پرۆژەی تیشک (٥٤)

پرۆژەی تیشک

ئایــــــــین لـــــــە فیکری مەسعود محەمەد دا

عومەر عەلی غەفور

٢٠٠٩

بسم الله الرحمن الرحيم

ناوی کتێب: ئاین له فکری مەسعود محەممەد دا
نووسینی: عومەر علی غفور
ژمارەی سپاردن: ژماره (١٧) ساڵی (٢٠٠٩)
نۆرەی چاپ: یەکەم
ساڵی چاپ: ٢٠٠٩
نەخشەسازیی بەرگ و ناوەوە: سیف و سرمد
له بڵاوکراوەکانی: پرۆژەی (تیشک)، ژماره (٥٤)
ناونیشانی پرۆژه لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت:
www.tishkbooks.com
ئیمەیلی پرۆژه:
info@tishkbooks.com
tishkbooks@yahoo.com

پێرست

پێشەکی

سەرەتای ئاشنایم بە نووسینەکانی مامۆستا مەسعود محەمەد بۆ ساڵی ١٩٨٩ دەگەڕێتەوە کاتێ بۆ یەکەم جار لە یەکێ لە کتێبخانەکانی سەر شۆستەکانی سلێمانی بەرگی دووەمی کتێبی (مرۆڤ و دەوروبەر)م کڕی و بردمەوە ماڵ لە ئۆردوگای گردەچاڵ لە هەولێر، کە ئەوکات ئێمەی خەڵکی هەڵەبجەیان دوای گەڕانەوەمان لە ئێران لێ نیشتەجێ کرد و دەستم دایە بیخوێنمەوە.

پاڵنەرم بۆ کڕینی ئەو کتێبە فەلسەفییە لەو تەمەنی سەرەتای گەنجێتییەدا بەپلەی یەکەم بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە هەر لە سەرەتای هۆش کرانەوەمدا حەزم لە خوێندنەوەی بابەتە فیکرییەکان و بەتایبەت ئەو کتێبانە بوو کە ململانێی فیکرییان تێدا بوو بۆ نموونە لە نێوان ئیمان و ئیلحاد، لە نێوان ئیسلام و مەسیحیەت، لەنێوان ئیسلام و کۆمیۆنیزم و ناسیونالیزم و سەرمایەداری (کاپیتالیزم).

راستیەکەی کە دەستم بە خوێندنەوەی ئەو کتێبە کرد هیچی لێ تێنەگەیشتم، هەر هیچ، ئەوەندە وشك و ئاڵۆز هاتە بەرچاوم باس ناکرێ، ئەوەندە تێدەگەیشتم کە باسی کرێکار و جوتیار و چەپ و ئەو شتانە دەکات، ئیتر چی دەڵێ تەقەی سەرم دەهات، چەندە لاپەڕەکانم دەگۆڕی بەڵکو لەجێیەکدا دەروازەیەك بۆ تێگەیشتنی بدۆزمەوە بێ سوود بوو. وازم لێ هێنا، بگرە خەفەتم بۆ ئەو چەند دینارەش خوارد کە لەو بارودۆخە دژوارەی ئەو کاتەدا بە کڕینی ئەو کتێبە لە کیسم چوو.

ساڵی کۆتایی خوێندنم بوو لە پەیمانگای تەکنیکیی کەرکوك لەرێی چەند برادەرێکەوە کە لە خانوودا پێکەوە بووین هەندێ لەو کتێبە فیکرییانەم دەست کەوت کە لە روانگەی ئیسلامییەوە بەرپەرچی رێبازە فیکرییە خۆرئاواییەکانیان دەدایەوە وەك مارکسیزم و سەرمایەداری، لەوانە بەتایبەت کتێبەکانی محەمەد قوتب وەك (معركة التقاليد) و (شبهات حول الاسلام) و (جاهلية قرن العشرين) (التطور و الثبات في حياة البشر) و (الانسان بين المادية والاسلام)، هەروەها هەندێ لە کتێبەکانی فەتحی

یەکن. بەحوکمی حەزە بنەڕەتیەکەی خۆم بۆ خوێندنەوەی بابەتە جەدەلیەکان بە تامەزرۆوە ئەو کتێبانەم دەخوێندەوە(ئەڵبەت کتێبەکان نهێنی و قاچاخ بوون و پێمانەوە بگیرایە کارمان تەواو بوو).

لەو کتێبانە سەرەتایەك لە بنەماکانی فەلسەفەی ماتریالیزم و فیکری مارکسی تێگەیشتم وەك مادیەتی جەدەلی و مادیەتی مێژوویی و ململانێی چینایەتی و حەتمیەتی مێژوویی و مێژووی چینەکان و تێڕوانینی مارکسیزم بۆ ئاین و حاڵەتە رۆحیەکان و مەسەلەی ژێرخان و سەرخان و دەوری ئابووری لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی و مێژوودا و دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا و... هتد.

تا ئەمەم کرد لە گردەچاڵ ئازاد کراین و دواتر راپەرین و کۆڕەوی بەسەردا هات.

کاتێ لە ئێرانەوە گەڕاینەوە هەڵەبجە و بوارێك بۆ خوێندنەوە رەخسایەوە جارێکیتر چوومەوە سەر (مرۆڤ و دەوروبەر)ەکەی مەسعود محەمەد، بەڵام ئەم جارەیان، لەگەڵ ئەوەی کتێبێکە کە ٢٠٠ لاپەڕەیە و بەیەك نەفەس و بەبێ هیچ ناونیشانێکی لاوەکی یان دابەشکردنێك نووسراوە، تەواو پێچەوانەی جاری پێشوو نەك هەر زۆر بەئاسانی تێی گەیشتم، بگرە زۆرم پێ سەیر بوو کە بۆچی جاران لێی تینەدەگەیشتم، بەڵام راستیەکەی لەگەڵ خوێندنەوەی رەنگە زێدەڕۆیی نەکەم ئەگەر بڵێم عاشقی کتێبەکە بووم، چونکە ئەو وردەکاری و قووڵی و بەهرە و مەوزوعیەت و مەوسوعیەت و جوانیەی لەو کتیبەدا نیم لە هیچکام لەو کتێبانەدا نەمدیبوو کە پێشتر لە مەسەلە فیکریەکانی پەیوەست بەو بابەتەوە خوێندبونمەوە. لەگەڵ خوێندنەوەیدا هەستم دەکرد لەگەڵ خۆی توانا و ئاسۆی بیرکردنەوە منیش زیاتر و فراوانتر دەکات، بگرە لە ناواخنی بەرهەمێکی فیکریی و فەلسەفیدا جگە لە لایەنە شیکاری و تەئەمولییەکە، تەنانەت لە رووی زانیاریی گشتیشەوە زەخیرەیەکی دەوڵەمەندی لە زانیاری مێژوویی و فەلسەفی و زانستی پێ دەبەخشیت.

خوێندنەوەی ئەو کتێبە خستمیە کەڵکەڵەی پەیداکردنی بەرگی یەکەمیشی کە پێم وابوو لەوەی دووەم بنچینەییتر و گرنگترە، چونکە سەرەداوی بابەتەکان

لەوێوە دەستیان پێ کردوە. سەرەنجام پەیدام کرد و خوێندمەوە، بەدوای ئەوەدا زۆرێکیتر لە کتێبەکانیم پەیدا کرد و خوێندنمەوە و ئەو کتێبانە بوون بە یەکێ لە بەنرخترین و سەرنجراکێشترین ئەو کتێبە فیکرییانەی لەو چەند ساڵەدا خوێندنمەوە. بەبەردەوامیش هەست دەکەم بۆچوونەکانی مەسعود محەمەد زیندوون و لە گەرمەی ململانێ فیکری و سیاسییەکانی ئەوە نوێکانیشدا دەکەنەوە دەدرەوشێنەوە و بایەخیان دەردەکەوێ.

لەو کاتەوە هەستم دەکرد مەسعود محەمەد بیرمەندێکی هەڵکەوتووە و دەبوو میللەتی ئێمە کە لە رووی فیکری و رۆشنبیرییەوە بەرماوەخۆری بەرماوەخۆرەکانین ئەم پیاوە و بەرهەمە نایابەکانی بەشێوەیەکی شایستە بنرخێنین، چونکە مەسعود محەمەد لەنێو میللەت و ناوەندێکی رۆشنبیریی لاسایکەرەوە و بەرماوەخۆری ئەم و ئەودا ئازادانە و بەپشت بەستن بە توانا رۆحی و زەینیەکانی خۆی بیری کردۆتەوە و داهێنانی کردوە و فیکری بەرهەم هێناوە، قسەی ئەم و ئەوی نەجویوەتەوە. بەلام ئاگاداریی خوێندەواران بەتایبەت نەوەی نوێ لە فیکری ئەو زۆر کەمە.

**** **** ****

هەڵکەوتوویی مەسعود محەمەد شتێك نیە شاراوە بێ ، بەلام کەم نین ئەوانەی هەوڵ دەدەن ئەو تەنیا لە رووی زمانزانیەوە بە داهێنەر و لێهاتوو دابنێن و لە بایەخی نووسینە فیکرییەکانی کەم دەکەنەوە (چەند حاڵەتێکی لەو جۆرەم دیوە)، هاوکات کەمیش نین ئەوانەی نرخی دەزانن.

هەژار موکریانی لەبارەیەوە وتویەتی "لە هەموو کوردستان و لە هەموو جیهانیشدا کەس وەك مەسعود محەمەدد نانوسێ، کەسێ قەڵەمی ئەوی نیە، ئەو کوردییەی ئەو دەینووسێ دەتاقەتی کەسدا نیە"(١).

خوسرەو جاف دەڵێ "من پێم وایە ئەوانەی لە دەرەوە خەلاتی نۆبل وەردەگرن لە مەسعود محەمەد زیاتریان یان پێ نیە"(٢).

فەرهاد پیربال لەبارەوە دەڵێ "مەسعود محەمەد تاکە فەیلەسوفی کوردە و تاقە نووسەریشە توانیبێتی فەلسەفە بە زمانی کوردی بنوسێ و لەناو دەفری زمانی کوردیدا بیگونجێنێت".

کەمال مەزهەر وتویەتی " مەسعود محەمەد هیچی لە بەرنادشۆ کەمتر نەبووە .. لە زاراوە بژێری و زمانی عەرەبیدا کەس نەبووە شان لە شانی بدات.. هەر بوارێکی هەڵبژاردایە شۆڕەسواری مەیدان بوو"(٣)

*** *** ***

پێگەی مەسعود محەمەد

من پاش خوێندنەوەی ئەوەی پێدا گەیشتووم لە نووسینە فیکرییەکانی مەسعود محەمەد –کە رەنگە بەشی هەرەزۆری نوسینە فیکرییەکانی بێ– لەو باوەڕەدام ئەوانەی سەرەوە لەو هەڵسەنگاندنەیاندا زیادەڕەوییەکی ئەوتۆیان نەکردبێ بەتاییەت ئەگەر باس لە بازنە کوردییەکە بکرێ. بە بڕوای بەندە نووسینەکانی مەسعود محەمەد ئەوە دەهێنن لە ریزی بەرهەمەکانی گەروە بیریاران و نووسەرانی دنیادا دایان بنێین، بەڵام ئێمەی کورد، بەوتەی نەجمەدینی مەلا "زیندوکوژی مردوو پەرستین" و وا راهاتووین هەڵکەوتوانمان تا لە ژیاندان پشتگوێیان دەخەین و بارتەقای کۆشش و خزمەت و داهێنانەکانیان گرنگییان پێ نادەین تا لەم دنیایە کۆچ دەکەن ئەوکاتە دەکەوینە پیاهەڵدانیان و کۆڕ و کۆبوونەوە و فیستیڤاڵیان بۆ ساز دەکەین.

بیروڕاکانی مەسعود محەمەد لە بواری لێکدانەوەی زاتییەت و باری دەروونی و کۆمەڵایەتیی مرۆڤ و راڤەکردنی مێژوو و گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا، هیچیان لە بیروڕاکانی نووسەرانی ناوداری جیهان کەمتر نییە کە خوێندەوار و رۆشنبیرانمان ئالوودە و تامەزرۆی بەدواداگەڕان و خوێندنەوە و بانگەشە بۆ کردنیانن، بگرە بە بڕوای بەندە نووسینەکانی ئەم بەحوکمی ئەوەی فیکرێکی تەاو کوردییە کە عەقڵێکی کوردیی شارەزا لە واقیعە کوردییەکە و بەهەست و نەست و بۆن و بەرامەی کوردی و لە کاسەی زمانی کوردیدا بەرهەم هاتووە و فیکرێکی لەقوتونراوی لەدەرەوە هێنراو نییە، ئەو تایبەتمەندییەشی هەیە کە لە تێگەیشتنی خوێندەواری کوردەوە نزیکترە، بەپێچەوانەی بیروڕا و تیۆر و لێکدانەوەکانی بیرمەندە بیانییەکان و هەوادار و لاساییکەرەوە خۆماڵییەکانیان، کە بەرهەمەکانیان بەزۆری مۆرکی کێشە و گرفت و بۆن و بەها تایبەتەکانی کۆمەڵگەکانی خۆیانی بەسەرەوە زاڵە و بەزەحمەتتر وێنەیان لە زەینی کوردیدا دەچەسپن.

ئەوەی بەلای منەوە وەك خوێنەرێکی بەردەوامی نووسینەکانی مەسعود محەمەد جێی سەرنج بووە ئەوەیە ئەو بۆچوون و لێکدانەوەی پێشکەشیان دەکات

بەرەنجامی وردبوونەوە و رامان و لێکدانەوەی زیرەکانەی خۆیەتی لە مەسەلەکانی مرۆڤ و بوون و مێژوو و کۆمەڵایەتی و سروشتی شتەکان و ئەو شێوە نووسین و لێکۆڵینەوەیەی وەلا خستووە کە بۆ دیراسەکردن و هەڵسەنگاندن و رەخنەلێگرتنی فیکرەیەك یان بۆچوونێك پەنا بۆ کۆکردنەوەی بۆچوونی ئەم و ئەو دەبات، تەنانەت لە شێوە و قاڵبی نووسینیشدا لە قاڵبە باوەکەی لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی دەرچووە کە لێکۆڵینەوە بۆ پیشەکی و چەند بەش و سەردێر و ناونیشانێکی سەرەکی و لاوەکی و ئەنجامگیریی کۆتایی دابەش دەکات، بەڵکو لەبری ئەوە کتێبەکانی بەزۆری لە سەرەتاوە تا کۆتایی یەك هەناسەن و هیچ پۆلێکردنێکی بابەتی و سەردێڕ و ناونیشانگەلیکی تێدا نییەن کە رەنگە ئەو شێوە نووسینە بەلای زۆرێك لە خوێنەرانەوە قورس بێ.

نووسەر وێڕای ئەم توانا داهێنەرانەیە و ئەو خزمەتە بەرفراوانەی لەبوارەکانی فیکر و ئەدەب و زمان و رۆشنبیریدا پێشکەشی کردوە، کەچی وەك پێویست لەلایەن رۆشنبیران و خوێندەوارانی کوردەوە بایەخ بە نووسینەکانی نەدراوە و قسەیان لەسەر نەکراوە و هەوڵ نەدراوە خوێندەواران بە بەرهەم و بۆچوونەکانی ئاشنا بکرێن.

رەنگە بەرزیی ئاستیی زمان و داڕشتنی مەسعود محەمەد و ئەو وردبوونەوە و چڕبوونەوە فیکرییەی لە لێکدانەوە و شرۆڤەکردنی بابەتە فیکری و فەلسەفی و سیاسیەکاندا بەخەرجی داوە بەلای خوێندەواری ئاساییەوە هۆکارێك بێ بۆ تەنگەتاو بوون و درێژەنەدان بە خوێندنەوەی نووسینەکانی، بەڵام پێم وایە لەناو هۆکارەکاندا دوو هۆی سەرەکی رۆڵی بەرچاویان هەبووە لەوەی وەك پێویست بایەخ بە بەرهەمەکانی نەدراوە:

١– نووسەر سەر بە ئایدیۆلۆژیا و لایەنێکی سیاسیی تایبەت نەبووە کە کار بۆ رەواج پێدانی بیرۆکەکانی بکات وەك بەشێك لە گوتاری فیکری و سیاسیی ئەو لایەنە، بەڵکو، وەك خۆی باسی دەکات، وەك رۆشنبیرێکی ئەنتی–ئایدیۆلۆژی کاری کردوە و بەزۆریش بەپێچەوانەی ئاراستە و بەرژەوەدیی رۆشنبیریی زاڵ بەسەر گۆڕەپانی

رۆشنبیریی ئەو کاتەی کوردستان، کە رۆشنبیریی چەپ بووە، کاری کردوە. ئەمە وای کردوە بەرهەمەکانی بەجۆرێك لە جۆرەکان لاتەریك بکرێن.

٢– تا ئێستاش جۆرێك لە خۆپەرستی و چاو هەڵنەهاتن بە داهێنانی یەکتر بەسەر ناوەندە رۆشنبیری و کەلتورییەکەی کوردستاندا زاڵە و رۆشنبیرانمان نەگەیشتوونەتە ئەو ئاستە لە سینەپاکی و هۆشیاری کە بە پێگەیشتن و درەوشانەوەی ئەستێرەی بەختی یەکتر بگەشێنەوە و ئێرەیی سەردڵیان نەگرێت و پێشکەوتنی ئەویدی بە بێبایەخبوون و پەراوێزکەوتنی خۆی نەزانێ، کە رەنگە یەکێ لە هۆکارەکانی بایەخ پێنەدانی مەسعود محەمەدیش وەك پێویست بۆ ئەم دەردە رۆحییە بگەرێتەوە، عەرەبیش وتوێتی "كل ذي نعمة محسود" واتە هەموو خواپێداوێك ئێرەیی پێ براوە.

ئەگەرچی پاش هەرەسی بلۆکی سۆشیالیستیی رۆژهەلاتی ئەوروپا لە سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی رابردوودا و رەوینەوەی دەسەڵاتی بێهاوشانی رۆشنبیری مارکسیزمی بەسەر گۆرەپانی رۆشنبیریی کوردستاندا نووسینە فیکرییەکنی مەسعود محەمەد، کە بەزۆری هەڵسەنگاندن و رەخنەلێگرتنی تیۆری ماتریالیزمی مێژوویی و بۆچوون و سیاسەتەکانی حزب و دەسەڵاتەکانی سەر بەو قوتابخانەیەیە، ئەو گەرم و گوڕی و سەرنجراکێشیەی جارانی لای خوێندەوارانی نەوەکانی دواتر نییە وەك ئەوکاتەی رۆشنبیران لەگەڵ ململانێی رۆشنبیریی چەپدا دەستەویەخە بوون، بەڵام لەبەرچەند هۆکارێك هێشتا بەرهەمە فیکرییەکانی نووسەر بایەخ و سەنگی خۆیان هەر ماوە و ناوەندی رۆشنبیریی کوردی لێیان بێنیاز نیە، لەوانە:

١– تەفسیری ماتریالیزمی بۆ مێژوو گەرچی ئەزموونی شکستخواردووی حەفتا ساڵەی حوکمی دەوڵەتە شیوعی و سۆشیالیستیەکان تووشی بێمتمانەیی و بێباخبوونێکی گەردوونی کردووە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هێشتا وەك تیۆرێکی فیکری و فەلسەفی

هەر ماوە و دوا هەناسەی نەداوە و ئەگەری چالاکبوونەوەی لـە دەورەیـەکی نـوێی مێژوویدا بە دوور نازانرێ، چونکە فیکر وەك شتە زیندووەکانیتری دنیا دەچێتەوەیەك و ناوودەنگی کز دەبێ، بەڵام بەتەواوی نامرێ و رەنگە لە وەرزێکیتری مێژووییدا بە سیمایەکی نوێوە دەرکەوێتەوە، بەتایبەت کـە دەزانـین تەمـەنی ماتریـالیزم زۆر لـە ماتریالیزمی مێژوویی و ماتریالیزمی دیالەکتیك و فەلسەفەی مارکسیزم کۆنترە، وەك دەزانین تائێستەیش ماکسیزم هەوادارانی خۆی لە جیهاندا هەیە.

٢- بۆچوونی نووسەر لەبارەی تەفسیری مێژوو و گۆڕانی کۆمەڵایەتی کە خۆی ناوی راڤەی مرۆیی بۆ مێژوو یاخود "تەفسیری بەشەریی بۆ مێژوو"ی لێ ناوە تـەرحێکی ورد و قووڵە و خاوەن سیما تایبەتی خۆیەتی و بایەخ و چارەنووسی نەبەستراوە بە چارەنووس و مان یان نەمانی ئەو فەلسەفەیەوە کە لە بنەڕەتدا مەسعود محەمـەد تیۆرەکەی لەبەرامبەر ئەو گەلاڵە کردوە، بۆیە ئەو نەزەرەی نووسەر بایەخی خـۆی دەپارێزێ و قابیل بەوەیە بخوێنرێتەوە و بە دیدی نوێ و لەژێر رۆشنایی تێگەیشتنی نوێ لە یاساکانی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان هەڵبسەنگێنرێتەوە.
٣- ئاماژەکانی نووسەر بۆ ریشەداری و کاریگەری و پێویستیی ئاین و لایەنی رۆحی بۆ مرۆڤ تا ئەو رۆژەی ململانێ لەنێوان ئاین و فەلسەفە دژەئاینی و ماتریالیزمیەکاندا هەبێ بایەخی خۆیـان دەمـێنێ (گـەر لـە دامـێنی بـیرورای بەهێزتریـشدا بـن)، دیـارە ئێستایش کە ماتریالیزمی مارکسی پاشەکشەی کردوە ماتریـالیزمی دیکـە هـەن لـە جیهانـدا کـە لـەرووی فەلـسەفییەوە بـەجۆرێك لـەجۆرەکان هـەمان تێڕوانینیـان لـە بەرامبەر ئاینەکان هەیە. ئەڵبەت ئـەم خاڵـەیان زیـاتر بـەلای ئاینپەروەرانـەوە جێـی گرنگی و بایەخە.
٤- هەندێ لە بۆچوونەکانی نووسەر لەمەڕ رۆڵی ئیجابیانەی ئاین و ئیـسلامەتی لـە کۆمەڵگەی کوردەواری و لـە بـواری هێنانەکایـەی بـەهاکانی یەکسانی و دادگـەریی کۆمەڵایەتیدا، لەناو هەڵوێستی زۆربەی رۆشنبیرانی سەر بە نەوەی ئەودا، کەخاوەن

جيهانبينييەكى لائيكى و چەپ بوون بۆ بوون و ژيان و ئەخلاق و كۆمەڵايەتى، ئەگەر هەڵوێستێكى تاقانە نەبێ كەم وێنەيە.

لێرەوە بە گرنگم زانى بۆچوون و كۆمێنتە پەرش و بڵاوە پێوەنديدارەكانى بە ئاين و بابەتە رۆحى و ئاينيەكان لە بەرهەمە فيكرييەكانى نووسەر بكەمە بابەتى لێكۆڵينەوەيەك بێئەوەى مەبەستم بێت بەوە نووسەر وەك بيرمەندێكى دژ يان لايەنگرى بيرى ئاينى نيشان بدەم، چونكە نووسەر خۆى لە زۆر شوێنى نووسينەكانيدا جەخت لەسەر ئەوە دەكات كە خۆى بەشوێنكەوتەى ئايديۆلۆژيايەك دانانێ و قەتيش بە كەسێكى نەوتوە فلانە رێگە بگرە بەر، بەڵام ئەمە رێگر نيە لەوەى خوێنەران و توێژەران و رەخنەگران بە قووڵايى بۆچوونەكانيدا بچنە خوارێ و رۆحيەتێكى تێدا بدۆزنەوە كە رەنگە نووسەر خۆيشى نكولى لەوە بكات پەيامێكى لەو جۆرەى لە دووتوێى دەقەكانيدا هەڵگرتوە.

دەق دواى ئەوەى بڵاو بوويەوە ئيدى موڵكى خوێنەرە و مافى ئەوەى هەيە خوێندنەوەى خۆى بۆ ئەو دەقە بكات بەبێ ئەوەى نەياريى نووسەرى دەقەكە بۆئەو جۆرە تێگەيشتن و خوێندنەوەيە ببێتە پاساوێكى لۆژيكى بۆ بێبايەخبوونى ئەو خوێندنەوەيە.

راستيەكەى لە سەردانێكدا بۆ لاى نووسەر لەساڵى ١٩٩٧ كاتێك پێم وت من كتێبێكم نووسيوە لەبارەى ئاين لە فيكرى جەنابتدا، بەسەر سوڕمانەوە گوتى "جا من چيم لەبارەى ئاين وتوە تا كتێبى لەسەر بنوسرێ؟!".

رەنگە مامۆستا مەسعود محەمەد وا تێگەيشتبێ كە من ئەوم وا نيشان داوە كە بەتايبەتى لەسەرى ئاينى نووسيوە، بەرگرى لێكردوە يان لەدژى قسەى كردوە، بەڵام من ئەوەم نەكردوە، ئەوەى كردوومە تەنيا كۆكردنەوەى دەقە پێوەنديدارەكانى نووسەرە بە بابەتە ئاينيەكانەوە و دۆزينەوەى ئەو جومگە هاوبەشانەيە كە ئەو سەرەداوانە بەيەكەوە دەبەستنەوە. لێرەوەيە هەوڵم داوە دەقەكان وەك خۆيان لە چەند تەوەرەيەكدا بخەمە روو بەبێ ئەوەى واتا و مەبەستێك لە دەرەوەى دەقەكانەوە بۆ سەلماندنى بۆچوون و قەناعەت باوەڕێكى تايبەتيى خۆم بەسەر ئەو

دەقانەدا بسەپێنم، یان بۆچوونی خۆم لەبارەی ئەوەی نووسەر وتوێتی، جا بە سەلب ب یان بە ئیجاب، دەبڕم.

دەشێ لێرە یان لەوێ لەگەڵ بۆچوونەکانی ئەو جیاواز بم، بەڵام ئەو جیاوازییەم تیکەڵی ئەم بابەتە نەکردوە و هەوڵم داوە، بەپێی توانا، کارم تەنیا ڕێکخستن و خستنەرووی بۆچوونەکانی نووسەر بێ لەو بوارەی دیاری کراوە.

لە کۆتایی ئەم پێشەکییەدا بەپێویستی دەزانم ئەوە بڵێم کە ئەم بابەتە وەك لێکۆڵینەوەیەك لە ژمارە (٧)ی سەنتەری (برایەتی)دا لە ئابی ١٩٩٨ بڵاو کراوەتەوە، کەئەوکاتە هێشتا مامۆستا مەسعود محەمەد لەژیاندا بوو. بەڵام دوای تیپەڕینی ئەو چەند ساڵە و ئەو (انطباع)ەی لە ئەنجامی دیدارێك لەگەڵ نووسەر و دواتریش کۆچی دوایی لە ٢٠٠٢/٤/١دا و دوای ئەوەی برایانی پرۆژەی تیشك بۆرە قەولێکیان پیدام کە بابەتەکەم بۆ چاپ بکەن بە چاویکی رەخنەگرانە بە بابەتەکەدا چوومەوە وئەولایەنە سۆزباوییەی لە هەندێ هەڵبژاردنی هەندێ ئەو وشە و دەستەواژە و دەربڕینانەی لە ئەنجامی جۆرێك لە سۆزباوییەوە خۆیان بەسەر بابەتەکەدا سەپاندبوو دەسکاریم کردن بەشێوەیەك لە خزمەتی بابەتیبوونی بابەتەکەدا بێت. هەروەها هەندێ روونکردنەوە کە بەپێویستم زانیوە زیادم کردووە، ئەو ئەنجامگیریەش لە کۆتایی بابەتە بڵاو کراوەکەدا هەبوو بە زیادم زانی و لامدا.

مەسعود محەمەد لە نووسینێکیدا لەبارەی شێوازی خۆی لە مامەڵەکردن لەگەڵ وشەی بیانی دەڵێ "خۆم لە بەکارهینانی وشەی بێگانە نەپاراستوە ئەگەر زانیبێتم باشتر مەبەست دەگەیەنێ"، لێرەوە دەبینی ژمارەیەکی زۆر وشەی عەرەبی لە دەقەکانیدا بەکاردێنی وەك (مولتەزیم، مەفهوم، سەقافەت، مەعلوم، تەئسیر، ئەسەر، لزوم... هتد) لەبەرئەوە و بۆ پاراستنی ئەمانەتی وەرگرتن وشەکانی نووسەرم وەك خۆیان گواستۆتەوە، بەڵام لە هەندێ شوێندا رێنووسەکەیم لە رەنووسی ئێستەی نووسینی کوردی نزیك کردۆتەوە.

**** **** ****

تایبەتمەندێتیی فیکری نووسەر

خوێنەر لە ئەنجامی خوێندنەوەی نووسینە فیکرییەکانی مەسعود محەمەد دا ئەوەی بەروونی بۆ دەردەکەوێ کە نووسەر خۆی بەفیکر و ئایدیۆلۆژیا و قەناعەت و باوەڕێکی پێشوەخت چەسپاوەوە گرێ نەداوە کە، وەك نووسەرانی شوێنکەوتەی ئایدیۆلۆژیا جۆراوجۆرەکان، هەوڵ و تەقەلاکانی بۆ پشت ئەستوورکردنی ئەو باوەڕ یاخود فیکرە تەرخان بکات، بەڵکو وەك رۆشنبیرێکی خاوەن بیرکردنەوە و ئاراستە و شێوازی فیکریی سەربەخۆ و دوور لە ئاراستە و کارتێکردنی تاقمێکی ئایدیۆلۆژیی تایبەت دێتەپێش چاو، کە ئاراستەی بیر و قەناعەت و هەستی سپاردووە بە ئاراستەی ئەو شنەبایەی کە پاش بیرکردنەوە و لێکدانەوە و توێژینەوەی خۆی دەگاتە ئەو باوەڕەی کە لەلای حەقیقەتەوە هەڵیکردوە.

نووسەر بەپشتبەستن بە رامان و لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنی خۆی، خۆی بۆ بەگژاچوونەوەی ئەو بیر و باوەڕ و قەناعەت و سیاسەتانە تەرخان کردوە کە لەلایەن هەر رێرەوێکی فەلسەفی و سیاسی و ئاینی و کۆمەڵایەتی یان دەستە و تاقمێکی حزبی و رێکخراوەییەوە پشتگیری دەکرێن و، بەلای نووسەرەوە لەگەڵ حەقیقەتی رووتدا لێك دەدەن، بەتایبەت فەلەسەفەی ماتریالیزمی مێژوویی، کە بەگوتەی نووسەر بۆ ماوەی پتر لە چل ساڵ باڵی بەسەر گۆڕەپانی رۆشنبیری و سیاسیی کوردستاندا کێشابوو، کە نووسەر بەشی هەرەزۆری کۆششە فیکرییەکانی بۆ شیتەڵکردن و رەخنەلێگرتنی بنەما و بۆچوون و پێوەرەکانی ئەو تیۆرە و سیاسەت و هەڵوێستەکانی حزبە کوردییەکانی سەر بەو قوتابخانە فیکرییە تەرخان کردووە.

نووسەر لەبارەی هەڵوێستی لە پابەندبوون و ملکەچکردنی مرۆڤ بۆ ئایدیۆلۆژیا و باوەڕێکی تایبەت و خۆگونجاندن لەگەڵ بنەما فیکری و سلوکییەکانیدا و خۆنەبانکردن لەهەر دەنگ و رەخنەیەکی نەیار بەو ئایدیۆلۆژیایە، دەڵێ "بەلای منەوە ئادەمیزاد لە هەموو فەلسەفە و باوەڕێك بەنرختر و بەشەرەفترە... لەو تاریکستانە رەشتر و ئەنگوستەچاوتر نیە کە مرۆڤ وەك بەرخ رام بکرێ بۆ کاوێژکردنی تاکە یەك باوەڕ، تفاندنەوە و هێنانەوەی هەرچی باوەڕێکیتر هەیە غەیری ئەو".(١)

بۆچوونەکانی زادەی بیرکردنەوە ولێکدانەوە و رامانی خۆیەتی لە دیاردە و حاڵەتە فیکری و سایکۆلۆژی و سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان، هەمیشە ئەوە دووپات دەکاتەوە کە ئەوەی دەینوسی گوزارشت لە قەناعەتی تایبەت و ئازادانەی خۆی دەکات و بۆ قبوڵکردن یان رەتکردنەوەی بیروبۆچوونێك چاوەڕێی بڕیار وحەزی کەس و تاقمێك ناکات، هەر بۆیە ئامادەیە هەر کات لەئەنجامی تێفکرین و توێژینەوە پووچەڵیی باوەڕ و قەناعەتێکی بۆ دەرکەوت بەبێ دوودڵی لێی پاشگەزبێتەوە ئەگەرچی بۆ ماوەیەکی زۆریش بەرگری لێ کردبێ، لەم بارەیەوە دەڵێ "قەناعەتی من وەك قەناعەتی هەر کەسێکی زاڵ بەسەر دڵ و مێشك و دەست و زمانی خۆیدا لەناخی دڵ و دەروون و لەئاکامی لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی سەربەخۆ و ئازادی خاوەنەکەی پەیدا بووە، هەر بۆیەشە ئیمکان هەیە ئەوەی بەئازادی قەناعەتی لەدڵی خۆیدا پەیدا کردوە بەئاسانی واز لە هەڵەی خۆی بهێنێت، چونکە کە حەقیقەتی لێ روون بۆوە چاوەنۆڕی رازیبوون و رالێبوونی دەسەلاتی سەرەوەی خۆی ناکات بۆ ئەوەی بڕوا بکات بە رەوابوونی گۆڕینی قەناعەت... چەند بەئاسانی لەتینوەتیدا ئاو دەخۆمەوە هەروەهاش بەئاسانی واز لەو باوەڕەم دەهێنم کە بەبەڵگە دەپووچێتەوە با بە هەمو عومریشم رێزم لێ گرتبێ".

بۆیە ئامۆگاری خوێندەواران و رۆشنبیرانی کورد دەکات کە بیری خۆیان لە بۆتەی ئایدیۆلۆژیایەکی داخراودا لەقاڵب نەدەن و هەستی رەخنەگرانەیان نەکوژن بەڵکو لەهەموو بارەکاندا بیروهۆشیان بخەنە کار و سڵ لە رەخنەگرتن نەکەنەوە و دەڵێ "من یەکەم ئامۆژگاریم بۆ رۆشنبیری تازە پێگەیشتووی کورد ئەوەیە خۆی نەکاتە پاسەوانی فکرەی قاڵب بەستوو... چاوی رەخنەی نەنوقێنێ، هەردەم ئامادەی رەفز بێت، بەمەرجێك سەرلەنوێ نەبێتەو بە پاسەوانی رەفز"(٢).

نووسەر هێندە لە ئاکامی پابەندبوونی ئایدیۆلۆژی و خۆگرێدانی ناهۆشیارانە بە قەناعەت و باوەڕە چەسپیوەکانی ئایدیۆلۆژا، هەر ئایدیۆلۆژیایەك بێ، دەترسێ تەنانەت سڵ لەوەش دەکات خوێنەرانی بانگ بکات بۆ باوەڕهێنان بەو بۆچوونانەیش کە خۆی لەرێی رامان و لێکدانەوەکانیەوە راستییان دەسەلمێنێ و خۆی گوتەی

پووچـه‌ڵیی درۆیـه‌کی په‌ره‌سـه‌ندوویان پـێ ده‌رده‌خـات، چـونکه لـه‌وه ترسـاوه باوه‌ڕهێنان به‌و قه‌ناعه‌ته سه‌لماوانه له ئاینده‌دا لای ئه‌و خوێنه‌رانه‌ی باوه‌ڕیـان پـێ دێنن ببێته باوه‌ڕێکی قاڵب به‌ستوو و شـووره‌یه‌کی پـیرۆزی بـه‌ده‌وردا بکێـشرێ کـه بـواری سـه‌رله‌نوێ چـاوپێداگێڕانه‌وه و له‌مه‌حـه‌کی عـه‌قڵ دان و هه‌ڵـسه‌نگاندنه‌وه‌ی نه‌درێ له‌کاتێکدا بیروبۆچوونه‌کان چـه‌نده تۆکمـه و تـه‌واو و پـڕ بێنـه به‌رچـاو، لـه مه‌ودایـه‌کی دوور یـاخود نێزیکـدا گۆشـه‌نیگا و سـیاقێکیتر بـۆ خوێندنـه‌وه و ره‌خنه‌لێگرتنیان ده‌دۆزرێته‌وه.

– بۆ نموونه له هه‌ردوو به‌رگی یه‌که‌م و دووه‌می کتێبی (مرۆڤ و ده‌ورویه‌ر)دا لـه زۆر جێگـه و بۆنـه‌دا به‌ڵگـه‌ی کـۆنکرێتی و واقیعـی له‌سـه‌ر ریـشه‌داریی هه‌سـتی ئاینپـه‌روه‌ری و بـاوه‌ڕداریی لـه سروشـتی مرۆڤـدا و، کاریگـه‌ریی بـه‌ها و بـاوه‌ڕه غه‌یبیه‌کان له‌سه‌ر ژیانی کۆمه‌ڵایه‌تی و سیاسیی گه‌لان و بزوتنه‌وه‌ی مێژوودا دێنێته‌وه و ده‌یکاتـه نیـشانه‌ی گومـان و پرسـیار له‌سـه‌ر تیـۆری ماتریـالیزمی مێـژوویی و ماتریالیزمی دیاله‌کتیك، کـه ئاینیـان بـه ده‌یارده‌یـه‌کی کۆمه‌ڵایـه‌تیی نائاسمـانی و، زاده‌ی عـه‌قڵ و ده‌رهاویـشته‌ی پێداویـستییه ئـابوری و کۆمه‌ڵایه‌تیـه‌کانی چـاخه دێرینه‌کانی مێژووی مرۆڤایه‌تی و، به‌ره‌نجامی بـاری دواکـه‌وتویی و سـه‌ره‌تاییبوونی ئاستی هۆشیاریی کۆمه‌ڵگه به‌راییه‌کانی مێژووی مرۆڤایه‌تی و، به تلیـاگی گـه‌لان و چه‌کی ده‌ستی چه‌وسێنه‌ران و، له هه‌موو باره‌کاندا بـه سـه‌رخانی ژیـانی ئـابووری، له‌قه‌ڵه‌م ده‌دا.

نووسه‌ر له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی له به‌رگی یه‌کـه‌می کتێبـی (حـاجی قـادری کـۆی)دا بێباکیی خۆی له نووسینێك نیشان داوه که بیروراکانی ئه‌وی له به‌رگی یه‌که‌می هه‌مان کتێبدا به (میتافیزیکی) داناوه و ده‌ڵێ **"وه‌سفی میتافیزیکی ئه‌و پیاو تۆقێنه‌ره نییه که وه‌ها به راشکاوی له مرۆڤ ببێته عه‌یب"**، له‌گه‌ڵ هه‌موو ئه‌مانه‌دا که‌چی هێشتا خۆی به لایه‌نگری ئاین بڕیار نه‌داوه و ئاماده نه‌بووه بانگه‌واز بۆ ئه‌و قه‌ناعه‌ته‌ی بکات که به چه‌ندین به‌ڵگه پشتیوانی لێ ده‌کات، بگره به‌پێچه‌وانه‌وه له چه‌ندین جێدا دوای به‌ڵگه‌هێنانه‌وه‌کان ئه‌وه دووپات ده‌کاته‌وه که ئه‌و مه‌به‌ستی له‌و قسانه بانگه‌وازکردن

نییه بۆ ئەو باوەڕە و نایەوێ بەوە کابرای مادی بکاتە خوداپەرست، وەك دەڵێ "..لێرەدا هەرگیز مەبەستم ئەوە نیە بڵێم بیرکەرەوەی مادی واز لە باوەڕەکەی خۆی بهێنێت و ببێتە خودا پەرست"(٣). یان دەڵێ "یەك پیت لە نووکی خامەی منەوە نەچۆتە سەر کاغەز و ویستبێتی خەتیك لەنێوان مادە و غەیب رابکێشێت و فەلسەفەی مادی بۆ خاتری ئاین وە یا هەر جۆرە بیرکردنەوەیەکی میسالی و غەیبی بێ، بپووچێنێتەوە"(٤). "من لەم قسانەدا ناڵێم ئەو باوەڕەی یەکێکی پاکستانی بۆ سەر مەرقەدی گەیلانی رادەکێشێت ئاخۆ راستە یا چەوتە، من تەنها دیاردەکە بەرووی خوێنەردا دەدەمەوە لەگەڵ هەندێ پرسیاری دوودڵانە و گومانکارانە بۆ ئەوەی پەلە نەکات"(٥) ".. لەم قسەیەمدا مەبەستم نییە لەجیاتی پیاوی ئاینی بەڵگەی هۆشەکی(عەقڵی) بۆ عیلمی خوا پەیدا بکەم، داواش لە مولحید ناکەم ئیمان بەبوونی خوا بهێنێت"(٦)، "من مەبەستم نیە لێرەدا داوا لە خوێنەر بکەم موسڵمان بێت و رۆژی جزمێکی قورئان بخوێنێتەوە، تەنها مەبەستێکم هەبێ ئەوەیە کە لایەنی زاتیبوونی مرۆڤ بهێنمە بەرچاوانەوە"(٧) "هەڵبەتە من لێرەدا مەبەستم ئەوە نیە مولحیدان بکەمە ئیماندار.."(٨)، "لەوەتەی هەم بەکەسم نەگوتوە فلانە رێگە بگرە بەر.."(٩).

نووسەر لە هەموو ئەو کتێبانەیدا کە بیروبۆچوونەکانی لەبارەی تەفسیری مێژوو و کۆمەڵایەتی تێیاندا بڵاو کردوەتەوە بەپلەی یەکەم جەختی کردۆتە سەر هەوڵدان بۆ پووچاندنەوەی بیروبۆچوونەکانی ماتریالیزمی مێژوویی لە راڤەکردنی مێژوودا و رەخنەگرتن لە هەڵوێستەکانی رۆشنبیران و حزبە کوردییەکانی سەر بەو قوتابخانە فەلسەفییە، ئەمیش لەو روانگەیەوە بووە کە هەستی کردوە زاڵبوونی ئەو فەلسەفەیە بەسەر زەین و هۆش و هەستی بەشی هەرەزۆری خوێندەوارانی کورد لە سی ساڵی دوای جەنگی جیهانیی دووەمدا، وای کردوە ئەو فەلسەفەیە بیری رۆشنبیری کورد بەرەو لەقاڵبدان ببات و دەرگای ئاگاداربوون لە هەر فیکرە و فەلسەفەیەکی دی لێ دابخات.

نوسەر دەڵێ "سی ساڵ پترە (لە حەفتاکانی سەدەی رابردوودا بووە) **خوێندەواری کورد هەرچی فیکرەیەکی دەرەوەی جوغزی ماتریالیزم هەیە لێی حەرام کراوە..**" بەشێوەیەك "**..هیچ موبالەغە لەوەدا نیە کە دەڵێم دیتومە مەلای کورد لەنێو ئەڵقەی تازە خوێندەواری کورد نەیوێراوە بەرەهایی هەموو باوەڕێکی ئاینیی راست و دروست و بێ تەئویلی ئیسلامەتی باس بکات وەیان بەدەنگی دلێرەوە بڵێ بنەما ئابوورییەکانی ئیسلام لە کۆمیۆنیزم باشترە**"(١٠).

وێڕای ئەوەی –وەك باس کرا– بەشی زۆری کۆششە فیکرییەکانی لە مەیانی گفتوگۆ لەگەڵ ماتریالیزمدا بەخەرج داوە، بەلام لەپەنا ئەو بابەتە سەرەکیەشدا رەخنەی لە فیکرە و هەڵوێستی لایەنگرانی فەلسەفە و ئاین و باوەڕپێدیکەیش گرتووە کە ئەو هەڵوێستانە بەلای نووسەرەوە لە خزمەتی مرۆڤدا نەبوون، وەك دیاردەی توندوتیژیی ئەو دیندارە نەخوێندەوار و سادانەی بەناوی جیاوازیی مەزهەب و دینەوە کاری بێبەزەییانە دەکەن، یان وەك هەڵوێست ئەو جەزبەگرتوانەی بەبێ لێکدانەوە و بیرکردنەوەی خۆیان عیسمەت و غەیبزانی وەپاڵ رێبەرە رۆحیەکانیان دەدەن.

بەکورتی نووسەر –خۆی وتەنی– هەمیشە ئامادەی رەخنە و رەفزکردنی ئەو تەرح و بیروبۆچوون و رەفتارانەیە کە بەلایەوە جێی رەخنەن. بەڵام وەك سروشتی زۆرێك لە رەخنەگران کە بەدیلێك بۆ ئەو شتانەی رەخنەیان لێدەگرن پێشکەش ناکەن، نووسەریش رەخنە لە زۆر فیکرە و گوفتار و رەفتاری مەزهەب و ئایدیۆلۆژیا و گرووپەکان دەگرێ بەبێ ئەوەی شان بەشانی رەخنەکان، بەدیل و چارەسەرێکی روون بخاتە بەردەم خوێنەران بۆ هەڵبژاردنی رێگەیەکی تر جیا لەوەی لە واقیعەکەدا هەیە و نووسەر بە دروستی نازانێ.

دیارە نووسەر ئەم رەخنەی رووبەڕوو کراوەتەوە، ئەویش بەوە وەڵامی دەداتەوە کە "مەرج نیە لەسەر ئەو کەسەی هەڵە لە شتێکدا دەدۆزێتەوە باری راستی شتەکەش بدۆزێتەوە، چونکە رەنگە راستیی شتەکە بەند بێ بە سەرەدەریکردن لە گەلێك ماك و پێکهێنەر و پێوەندی و دەروبەر و ئاو و هەواوە کە لە توانای بابایەکی

کـه‌م توانـای وه‌ك منـدا نـه‌بێ وه‌یـا لـه‌ مـن به‌ده‌سـه‌ڵاتتریش نـه‌بێ، مـن ده‌زانم (٥٣٩٦٨٢١*٢٣٧٩٥٤٧) ناکاته‌ (١٥٠٠) به‌ڵام مه‌رج نیه‌ بزانم ده‌کاته‌ چه‌ند... به‌ر له‌ ٢٥٠٠ سـاڵ کـه‌ ده‌یـانزانی زه‌وی خـڕه‌ نه‌یانـده‌زانی بۆچـی ئـاوی ده‌ریاکـان نارژێتـه‌ بۆشایی، چونکه‌ جارێ نیوتن ده‌ستووری کێشه‌ری نـه‌دۆزیبۆوه‌، ئاسماننـاسـیش لـه‌ پله‌ی سه‌ره‌تاییدا بوو"(١١)

نووسه‌ر به‌وه‌ ویژدانی خۆی ده‌حه‌وێنێتـه‌وه‌ کـه‌ هه‌ڵـه‌کانی نـاو فیکره‌یـه‌ك ده‌ستنیشان بکات و خوێنه‌ریان لێ به‌ئاگا بێنێ، له‌وه‌ به‌دوا دان به‌بێتوانایی خۆیدا که‌ مـه‌رج نیـه‌ که‌ره‌سـته‌ی فیکـری و مـه‌عریفی ئـه‌وتۆی له‌ده‌سـتدا بـێ کـه‌ بتـوانێ داڕشته‌یه‌کی نوێ له‌جێی پێشنیار بکات

**** **** ****

جێی ئاین لە فەلسەفەی (ئەنتی -ئایدیۆلۆژیا)ی نووسەردا

مەسعود محەمەد خۆی وەك رۆشنبیرێکی نائایدیۆلۆژی دەناسێنیّ و ناوبەناویش بیّ ئایدیۆلۆژیایی خۆی و بانگەوازنەکردنی بۆ هەر فیکرە و ئاین و رێبازێك دووپات دەکاتەوە.

بەڵام ئەگەر چاو لەو خۆبەریکردنە راستەوخۆیانەی نووسەر خۆی سەبارەت بە ئایدیۆلۆژیا بپۆشین و لە خوێندنەوەی هەر برگە و بابەتێکی نووسینەکانیدا نەیکەینە سەنگی مەحەك و تەنیا دەلالەتی گوتەکان لەسیاقی خۆیاندا بخوێنینەوە و بەو دیدەوە رووپێوێکی وردی ئەو گوتانە بکەین کە لە ئاین بەگشتی و ئاینی ئیسلام بەتایبەتی دەدوێن و نووسەر وەك دید و تێگەیشتنی خۆی دەریبڕیون، ئەو هەستە لەلای خوێنەر دەبزویّ کە نووسەر ئاین بە دیاردەیەکی ریشەدار و کاریگەر لە بوون و ژیاندا دەبینیّ.

راستە نووسەر لە زۆرێك لەو جێیانەدا کە ئاماژە بۆ کاریگەریی ئاین دەکات لەسەر تاك و کۆمەڵ و باری رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ژیاری، مەبەستی ئەوە بووە واقیع خۆی چۆنە وا ببینریّ و بخوێنرێتەوە و لەپێناو خزمەتکردنی ئایدیۆلۆژیایەکی تایبەتدا راستیەکانی واقیع و مێژوو ئاوەژوو نەکرێن (وەك لە باسکردنی کوردایەتیکردنی ئیبنو ئادەم و هەستی چینایەتیی حاجی قادری کۆییدا لێی دەدویّ) نەك وەك ئاماژەیەکی ئامانجدار بۆ خزمەتکردن بە ئاین، بەلام قەناعەتی ناوەکیی نووسەر بە توانا ئیجابیەکانی ئیسلامەتی لە بزواندنی هەستی مرۆڤدۆستی و نەتەوەپەروەری و گیانی بزاوتن و شۆڕشگێڕی و بەگژاچوونەوەی ستەم لای پیاوانێکی وەك مەلای ئیبنو ئادەم و حاجی قادری کۆیی و دادخوازێکی وەك عومەری کوری خەتاب و هاوبەشیخوازێکی وەك ئەبو زەری غەفاری و قارەمانێکی رزگاریخوازی وەك سەلاحەدینی ئەیوبی و...هتد دەکریّ ئەوەی لیّ بخوێنرێتەوە کە ناکریّ ئەو کاریگەرییانە کاری لە هەستی مەسعود محەمەد نەکردبیّ.

بەلگەهێنانەوەکانی نووسەر لە بۆنە و بابەت وشێوازی جۆراوجۆردا لەسەر حەقیقەتی هەستی ئاینیی مرۆڤ و، رەخنەکانی لە ماتریالیزمی مێژوویی لەرووی

فەرامۆشکردن و بێبایەخ سەیرکردنی لایەنی مەعنەویی مرۆڤ لە کێشانە و پێوانـە و حساب بۆ کردن لە گۆڕینی بـاری کۆمەڵایـەتی و بزوتنـەوەی مێـژوودا، بەڵگەیـەکی ناراستەخۆن لەسەر ئەوەی کە باوەڕ بە غەیبیات و مەعنەویات (کە بناغەی ئاینیان لەسەر دامەزراوە) هێڵێکە لە هێڵە پێکهینەرەکانی فیکری مەسعود محەمەد.

گەر وا نەبێت و باوەر بە غەیب و ماکە رۆحی و مەعنەوییـەکانی مـرۆڤ لـە فیکـری نووسـەر دەرهاوێـژین چـۆن دەتـوانین تەفـسیری رەخنـەکانی لـە تەفـسیری ماتریالیزمی مێژوویی بۆ گۆڕانی کۆمەڵایەتی بکـەین و، کامەیـە ئـەو کەلێنـەی لـەو تەفسیرەدا هەیە گەر ئەو کەلێنە چاوپۆشینی نەبێ لە دەوری ئیرادەی ئازادی مرۆڤ و رەهەندە رۆحییەکانی مرۆڤایەتی لە نەخشاندنی بـاری کۆمەڵایـەتی و پەرەسـەندنی مێژوودا؟.

دەتوانین گرنگترین ئادگارە ئاینییەکان لە فیکری مەسعود محەمـەد دا لـەم چەند تەوەرەی خوارەوەدا نیشان بدەین:

یەکەم: تەفسیری بەشەریی بۆ مێژوو:

مەسعود محەمەد لە سەراپای نووسینە فیکرییەکانیدا جەخت لەسەر ئـەوە دەکات کە مرۆڤ وەك کائینێکی خاوەن گیان و هۆش و ئیرادە یەکەم و سەرەکیترین هۆکـارە لـە گـۆڕانی کۆمەڵایـەتی و ئـابوری و ئاراسـتەکردنی مێـژوو و پێـشکەوتنی هۆیەکان و پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان و، سەرکەوتن و ژێرکەوتنی ئاین و ئایدیۆلۆژیا و ژیارەکاندا، نەك وەك تەفسیری ماتریالیزمی پێی وایە، مـادەی بێگیـان و هـۆش و دەروبـەر و گـۆڕانی زاتیـی هۆیـەکانی بەرهـەمهێنان بکـەری کاریگـەر بـن و مـرۆڤ کارتێکراوێکی لە ئیرادە داماڵراو بێ.

ئەم تێڕوانینەی خۆیشی لە راڤەکردنی مێژوووداا بە "تەفسیری بەشەریی بـۆ مێژوو" ناو بردوە و لەکتێبێکی سەربەخۆیشدا بەناوی "وجهة نظر في التفسير البشري للتاريخ" بەتایبەتی لەسەر ئەو تەفسیرە وەستاوە و شی کردوەتەوە.

وەك نووسەر باسی دەكات ئەو تیۆرە تایبەتەی لە راڤەی مێژوودا بەرهەمی چەندین ساڵ رامان و وردبوونەوە و شەونخونیکردن لەبیرکردنەوەی نەفەس درێژانە بووە لە مەسەلەکانی مرۆڤ و ژیان و مێژوو و، بەراوردکردنی وێنەکانی واقیع لەگەڵ ئەو بۆچوونانەی تەفسیری باری کۆمەڵایەتی و جوڵەی مێژوویان پێ کراوە.

لەبارەی ئەو ساتانەی بە رامان لەو مەسەلە وجودییانەدا بردونیەتەسەر مەسعود محەمەد دەڵێ "من پاش پلەی حقوق ... وردە وردە خۆم تەسلیمی مەیلە بنەڕەتییەکەی تێفکرین و وردبوونەوە و بەراوردکردن و پێکگرتن کرد، شەونخونیم لە زستاندا وەها دەبوو هەتا دوای شەبەقی بەیانی دەوامی دەکرد، نانی سبەینەم لەگەڵ هی نوەڕۆ یەکدییان دەگرتەوە"، دواتردەڵێ "**حەفت زستانی نێوان ١٩٤٥ و ١٩٥٢ بۆ من بووە قاڵبێك کە بنیادەمی تێدا دادەڕشترێت: بنەمای بیروباوەڕ و قەناعەتی دوارۆژم بەرانبەر زۆرینەی پرسیارە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ وروژێن لە شەوانی ئەو زستانانەدا گەڵاڵە کران**"(١٢).

یەکێ لەو خاڵانەی لە شێوازی بەرهەمە فیکرییەکانی مەسعود محەمەد بەلای منەوە جێی سەرنج و پەسەندکردنە ئەوەیە ئەوەی لەو چەند دێڕەی سەرەوە باسی کرد لە وردبوونەوە و تێڕامانی قووڵ و نەفەس درێژ لە بابەتە فەلسەفیەکانی بوون و ژیان بەئاشکرا لە بەرهەمەکانیدا دیارە، خوێنەر هەست دەکات کۆششە فیکرییە سەختەکانی نووسەر بەروونیی لە شیکارکردن و و بەڵگەکاری و لێکدانەوەکانیدا رەنگی داوەتەوە و، قسە و بۆچوون و بەڵگەکارییەکانی جوینەوەی بۆچوون و بەڵگەکانی کەسانیدی نین وەك لە زۆر نووسین و لێکۆڵینەوەدا دەیبینین.

لێرەوەیە نووسینەکانی زیاتر داهێنانی خودین و سەرچاوە و پەراوێز یان لێوەرگرتن(اقتباس)یان تێدا زۆر کەمە. ئەو هەوڵی داوە هەر لە شیکردنەوەی خودی دەق و بۆچوون و تیۆر و دروشمە ئایدیۆلۆژیەکاندا ناسازی و ناتەواوی بدۆزێتەوە و بیکاتە بەڵگە لەسەری، لەم بارەوە خۆی دەنووسێ "بەرنامەوی من ئەوەیە هەتا بۆم بلوێ بەڵگەی راستی نەبونی باوەڕێك رەخنەی لێدەگرم لە بەڵگەنامەی ئەو باوەرەوە هەڵێنجم، ئینجا بێمە سەر هەڵێنجانی بەڵگە لە رووداو و لە تەجرەبە کە شتێك بەدۆر

دەخەنەوە.."(١٣)، هەروەها لە جێیەکیتردا دەڵێ "دەگمەن نەبووە کە هەر لە موناقەشەکردنی بەڵگەی سەلماندن بەڵگەی پوچاندنەوەم دۆزیوەتەوە بێ ئەوەی پشت بە هیچ بەڵگەیەك ببەستم لە دەرەوەی دەقەکە".

ئەم شێوازەی نووسەر لە شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی فیکرە و باوەڕەکاندا وای کردووە جۆرێك لە تایبەتمەندی و نوێگەرییەك لە تەرحەکانیدا هەست بکرێ کە لە بەرهەمەکانی زۆرێك لەو دانراوانەیتردا هەست پێناکرێ کە لەو باس و بابەتانەی نووسەر لێیان دواوە دواون، بەتایبەت باس و بابەتەکانی پەیوەست بە فەلسەفەی ماتریالیزمی دیالەکتیك و ماتریالیزمی مێژوویی و سیاسەتی حزب و دەسەڵاتەکانی سەر بەو قوتابخانەیە.

نووسەر پێی وایە مرۆڤ کاریگەری یەکەمە لە دیاریکردنی ئاراستەی مێژوو، هەرچی هۆیەکانی بەرهەمهێنانە لە قۆناغە مێژووییە جیاجیاکاندا لە دەرەنجامی کۆتاییدا بەرهەمی بیر و کار و کۆششی مرۆڤن و بۆ خزمەتی خۆی دایهێناون، هەر ئەویش پێشیان دەخات و یاسای نوێ بۆ کەڵك لێوەرگرتنیان دادەڕێژێ. لەم بارەیەوە دەڵێ "من لە دەمێکەوە بۆ ئەوە چووم کە مرۆڤ نەك هۆیەکانی مادی و ئابوری کۆڵەکەی مێژووە، هەر بەویش شی دەکرێتەوە. دەبێ مرۆڤ بەرەو پێش بچێت ئینجا هۆی بەرهەمهێنانی پیش بیەخێت بەپێچەوانەی دەقی تەقلیدی کە دەڵێ بەگۆڕانی هۆی بەرهەم کۆمەڵایەتی دەگۆڕێت.."(١٤).

لە درێژەی شیکردنەوەی بۆچوونەکەیدا دەڵێ "بێ مرۆڤ ئەوی چالاکی (طبيعي)ی مادەی مردوو و زیندووی رووەك وئاژەڵ هەیە لە سروشتدا پەیدا نابێ، کە مرۆڤ نەبێ هەرچی دەریا و کێوە بەرزەکان و بیابانەکان و فرتەنەکان و رۆژو مانگ و ئەستێرەکان هەیە ناتوانێ یەك تەقەڵ لە پینەی پێڵاوێك بدات، پێڵاو نابێ تا پینە بکرێ، پینە نابێ تەقەڵی لێ بدرێ... فیکرەی تەقەڵیش لە فەرهەنگی زانستدا وجودی نابێ"(١٥).

نووسەر پێی وایە ئەوەی پێی دەوترێ پەرەسەندنی مێژوو شتێك نییە جیا لە مرۆڤ و لەراستیدا هەر بریتیە لە پەرەسەندنی خودی مرۆڤ و لە کار و رووداوەکاندا

بەچاك یان بەخراپ خۆی دەنوێنێ، هۆیەکانی بەرهەمێنان بەرجەستەبوونی زیرەکیی مرۆڤن و بەبێ مرۆڤ شتێك نابێ بەناوی هۆیەکانی بەرهەمێنان و پێشکەوتن و گۆڕانی مێژوو "لەراستیدا پەرەسەندنی مێژوو هەر پەرەسەندنی مرۆڤە کە لە داهێنانە چاك و بێ بایەخەکانیدا خۆی دەنوێنێ، ئەو کاتەی چوارچێوەی درك و توانای فراوان دەبێ یاخود تەسك دەبێ و دادەبەزێ، ئاسەوارەکەی لە ئەندامەکانی لەشیدا بەدیار ناکەوێ... بەڵکو لە کار و پەرستن و بەرهەم و راستی و درۆ و زانستەکان و هونەرەکان و جەنگ و ئازادی و کۆیلایەتی و شێوەی خواردن و جۆری پۆشاك و کەلەپوور و ناشتنی مردوو و شایی و زەماوەند و هەر کردن و نەکردنێکیدا خۆ دەنوێنێ... هۆیەکانی بەرهەمهێنان لە غەیبەوە بۆی دانەبەزیون، لەخۆشیانەوە پەرەیان نەسەندووە و سنووری تێگەیشتن و ئیرادەی مرۆڤیشیان تێ نەپەڕاندوە، ئەوانە یەکێ لە نیشانەکانی زیرەکیی مرۆڤن" (١٦)

ئەڵبەت شتێکی ئاساییە کە مەبەستی نووسەر لەم قسانە ئەوە نەبێ کە مادە و دەوروبەر و باری ئابوری بێ کاریگەری بن لەسەر مرۆڤ و مێژوو، بەڵکو مەبەستی ئەوەیە مرۆڤ یەکەم و سەرەکیترین هۆکارە و ناکرێ هۆکارە مادیەکان هێندە کارگەرایەتییان پێ بدرێ کە سەربکێشێ بۆ ئەوەی مرۆڤ وەك بوونەوەرێکی دەست و پێ بەستراو لەبەردەم ئەو هۆکارانە و گۆڕانی دەوروبەردا بخرێتە روو، لەم بارەوە دەڵێ "من هیچ لاریم نیە لە گرنگی و بایەخی مادە و دەروبەر و هەڵکەوت و رووداو و... هتد لە ژیانی مرۆڤ و بەرەوپێش چوونی کۆمەڵایەتی و بزوتنەوەی مێژوو وهەموو ئەو لایەنانەی پێوەندییان بە مرۆڤەوە هەیە، دەمەوێ لەهەمان کاتدا بڕوای بێسنوور و لەحەد بەدەر بە مادە و کاریگەرایەتیی مادە نەکێشێتەوە سەر دزینەوەی کاریگەرایەتی و خالقییەتی (مرۆڤ) بۆ مادە، کە دەزانین مرۆڤ سەرەڕی مادەبوونی لەش و ئەندامەکانی، گیان و هۆش و ئیرادەشی هەیە کە ئەمانە لە مادەی مردوو و دەروبەری شەختەکردوودا پەیدا نین"(١٧) هەروەها بەستنەوەی گۆڕانکارییەکانی مێژوو بە مادەوە و بێنرخکردنی رۆڵی مرۆڤ بەجۆرێك لە "بتپەرستی نوێ" دەچوێنێ **"لە سەردەمی کۆندا بەراشکاوی مادەی مردوو لە شێوەی بتدا لەلایەن مرۆڤەوە**

دەپەرسترا بائێمە شتێکی وەها نەکەین لەرێی فەلسەفەوە سەرلەنوێ مرۆڤ بکەینەوە بە بتەپرستێکی مۆدێلی سەدەی بیستەم"(١٨).

نووسەر پێی وایە رۆڵی مرۆڤ و مادەو دەوروبەر لە دروستکردنی گۆڕانکارییەکاندا تەواوکارییە، نە مرۆڤ بەتەنیا و لە بۆشایدا دەتوانێ بیربکاتەوە وکار بکات و عەقڵ و باری کۆمەلایەتی پێش بخات و مێژوو بجولێنێ، نە مادە ودەوروبەر و سروشتیش بەبێ بوون و وەستایی مرۆڤ دەتوانن بەردێ لەسەر بەردێکیدی دانێن، چونکە هاوکێشەکانی ژیانی فیکری و کۆمەلایەتی بەکارلێککردنی دووسەرەی عەقڵ و تواناکانی مرۆڤ لەگەڵ کەرەستە و ئامادەییەکانی سروشت دێنە پێکهاتن.

لەم بارەیەوە نووسەر دەڵێ "بەخەیاڵ یەکێك لە تاریکستانی ئەودیو کاکێشان خەلق بکە، هەڵبەت ناتوانێ شیعر هەڵبەستێ و گۆرانی بڵێ و بیر لە تەلاق کەوتن بکاتەوە... هەروەك لە بەتالاییدا هۆش (واتە مرۆڤ) کار ناکات، بەبێ هۆشیش (مەبەستی لە هۆش عەقڵە –عومەر) هەرچی سروشت هەیە بە ئەزەل و ئەبەدییەوە وبە دەستوورات و هێزە نهێنییەکانیەوە ناتوانن یەك خاڵ بنوسن، یەك وشە بڵێن، یەك هەڵپەرکێ رێك بخەن، هەموو ئەو شتانەی پەکیان لەسەر هۆش کەوتووە بەبێ بوونی ئەو پەیدا نابن، سروشت لە هەموویاندا بێ دەسەلاتە نەك هەر بەو مانایەی کە ناتوانێ بیانکات، بگرە لەشێوەی هێزەکی (وجود بالقوه)یشدا وێنەی مەوهومی ئەو شتانە لەسروشتدا پەیدا نابێ"(١٩).

بۆیە نووسەر بەجۆرێك لە گاڵتەئامێزییەوە رەخنە لەو بیروڕا مادیانە دەگرێ کە پێیان وایە "هەروەك ئاوێنە شکڵی واقیع دەداتەوە بێ ئەوەی تێبیگات وە یا بتوانێ شکڵەکەی نەداتەوە، هەروەها دەبێ مرۆڤ بەسازی دەوروبەری هەڵپەرێ بێ ئەوەی بتوانێ هەڵنەپەڕێ، ئەمە قەناعەتی بیریاری مادییە لەبارەی بیروڕا مادییەکانی خۆیەوە کە گۆیا وەك گلۆپ تیشکی بەتاریکاییدا بلاو دەبێتەوە"(٢٠).

لێرەوە کار لەسەر ئەوە دەکات بیسەلمێنێ مرۆڤ بوونەوەرێکی خاوەن عەقڵ و ئیرادە و توانای بڕیاردانە، زاتییەت تێیدا ریشەدارە و هەر ئەو زاتییەتەیش ، نەك دەوروبەری مادی(مەوزوع)، ئاراستە و هەڵوێستی مرۆڤ دیاری دەکات، دەرووبەر

ناتوانیٚ باز بەسەر ئیرادەی زاتدا بدات مەگەر زات خۆی بەشێوەیەك لەشێوەکان بڕیار بدات مل بۆ فشارەکانی بابەت واتە دەوروبەر کەچ بکات. مرۆڤ دەتوانیٚ لە حاڵەتەکان و هەلکەوت و هەلوێستەکان و روداوەکان رامێنیٚ و تێیان بگات، ئینجا بڕیار دەدات کام هەلوێستە هەلبژیریٚ و چی بکات، تەنانەت لەحاڵەتێکیشدا کە مرۆڤ لەژێر فشاری هەڕەشە و چاوسوورکردنەوەدا پێچەوانەی ویست و حەزلێبوونی خۆی دەجولێتەوە هێشتا هەر ئیرادەیە کە خاوەن بڕیارە و هەر ئەوە بڕیار دەدات مل بۆ هەڕەشە کەچ بکات، ئەگینا دەتوانیٚ تەحەدای بارودۆخە سەختەکە بکات و ملی بۆ کەچ نەکات ئەگەرچی لەو پێناوەدا گیانیشی ببەخشیٚ، چەندین نموونەی فیداکاری لەو شێوە لە مێژووی میلەتاندا تۆمار کراوە.

لەم بارەیەوە مەسعود محەمەد دەلیٚ "مرۆڤ لە رۆژی لەدایکبوونەوە بوونەوەریکی زاتییە، هەرچی بابەت و مادە و مەوزوعی جیهان هەیە ناتوان مرۆڤ ببزوێنن ئەگەر تێیان نەگات، کە تێشیان گەیشت بەپیریانەوە ناچێت ئەگەر بڕوا بەسوودیان نەکات، بڕواش بە سوودیان بکات خەریکی دەردەستکردنیان نابێت ئەگەر توانای نەبێت وەیا لێی نەگەڕێن وەیا عەقیدە رێی پێنەدات. خولاسە هەتا بەدوای خوردکردنەوەی چالاکی مرۆڤ بکەویت بۆت روونتر دەبێتەوە کەوا مرۆڤ چەند زاتییە و چۆن مەوزوعییەتەکەیشی هەر بە بۆتەی زاتەکەیدا تێدەپەڕێت ئینجا دەبێتە هاندەر".

دواتر بەنموونە دەلیٚ "لەگەلێك باردا ئازادیی ئیرادە تێدەچێت وەك کە هەڕەشە لێکردن بەکار بهێنرێت، وەیا بەپارە دلٚ و دەروون بکڕدرێت، وەیا بە فەندی جادووگەرانە دلٚ و دەروونەکە خەفە بکرێت، لەو تەرزە حاڵەتانەدا زاتییەتی مرۆڤزۆر کز دەبێتەوە، بەلاٚم هەر دەمێنیٚ و هەر خۆی بڕیار دەدا سەر بۆ هەڕەشە دانەوێنێت و یا بەپارە خۆی بفرۆشێت. مرۆڤی واش هەیە لەو حاڵەتانەدا زالٚ دەبیٚ بەسەر ترسی هەڕەشەدا و دەشکوژریٚ، بەلاٚم واز لە باوەڕی ناهێنێت... دیارە ئەو تەرزە مرۆڤە باوەڕی خۆی بە هەموو دنیا ناگۆڕێتەوە، تەنانەت کە نادروستیی باوەڕی خۆشی دۆزیەوە شەرم دەیگریٚ وازی لیٚ بهێنێت. لەم حاڵەتانەدا زات دەگاتە ئەوپەڕی زالبوون بەسەر بابەتدا".(٢١)

هه‌روه‌ها به‌رده‌وام ده‌بێ له وردکردنه‌وه‌ی تیۆره‌که‌ی و ده‌ڵێ "من ئه‌گه‌ر جیهان حساب بکه‌م به ته‌خته‌دامه و مرۆڤیش به‌دامه‌چی دابنێم، به‌وه‌دا سه‌لماندوومه که به‌بێ ته‌خته‌که و به‌رده‌کان یاری دامه ناکرێ. ئه‌وه‌ی من زیاد له بڕیاره مادییه‌کان ده‌یڵێم ئه‌وه‌یه که ته‌خته‌دامه له‌خۆوه و به‌دڵخوازی خۆی مرۆڤ ناچار ناکات به یاریکردن. له‌و ته‌شبیهه‌یشدا (ته‌شبیهی جیهان به ته‌خته‌دامه) ئاگادارم که مرۆڤ جیهانی دروست نه‌کردوه وه‌ك که ته‌خته‌دامه‌ی دروست کردوه"(٢٢)

نووسه‌ر بۆ سه‌لماندنی رۆڵی زاتییه‌ت و ئیراده‌ی مرۆڤ له‌ئاست ئه‌و حه‌تمیه‌ته‌ی ماتریالیزمی میژوویی وه‌پاڵ ره‌وتی مێژوو و په‌ره‌سه‌ندنی هۆکاره‌کانی به‌رهه‌مهێنانی ده‌دات و، پێی وایه گۆڕانی هۆکاره‌کانی به‌رهه‌مهێنان خۆبه‌خۆ و به‌ده‌ر له ئیراده‌ی مرۆڤ و کۆمه‌ڵگه، گۆڕان له ره‌وتی مێژوو و سیستمی فیکری و رۆحی و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیدا دروست ده‌کات، ئاماژه به هه‌ڵوێست و سیاسه‌تی کرده‌یی ده‌سه‌ڵاته کۆمیۆنیست و سۆشیالیته‌کانی دنیا ده‌کات که به کرده‌وه به‌پێی ئه‌و فه‌لسه‌فه‌یه‌ی بانگه‌شه‌ی بۆ ده‌که‌ن ناجوڵێنه‌وه و گۆڕانی کۆمه‌ڵگه به چه‌رخی مێژوو ناسپێرن، به‌ڵکو به زه‌بری هێز ده‌ست ده‌خه‌نه نێو واقیعه‌وه تا به‌پێی ویست و حه‌زی خۆیان، نه‌ك به‌و شێوه‌یه‌ی سروشتی گۆڕان و په‌ره‌سه‌ندنی مێژوو(حه‌تمیه‌تی مێژوویی) ده‌یخوازێ، دایبڕێژنه‌وه، نووسه‌ر ده‌ڵێ "(ئه‌وان) له سه‌ره‌تای فه‌لسه‌فه‌که‌یانه‌وه گوتویانه: به فه‌رمانی مێژوو هه‌موو بیروڕا و بزوتنه‌وه‌یه‌کی غه‌یری مارکسی پێ به پێ ده‌بێ له‌ناو بچێ که‌چی "له‌و وڵاتانه‌ی به‌ره‌ی کۆمیۆنیست تێیدا ده‌سه‌ڵات وه‌رده‌گرن هه‌رگیز پاراستنی خۆیان ته‌سلیم به (بڕیاری مێژوو و حه‌تمییه‌تی چاره‌سه‌رکردنی سۆشیالیست ناکه‌ن) به‌پێچه‌وانه‌وه وه‌ها خۆیان پڕچه‌ك ده‌که‌ن و حزبایه‌تی ده‌چه‌سپێنن و غه‌یری خۆیان که‌نه‌فت ده‌که‌ن هه‌ر ده‌ڵێی بڕیاری مێژوو دژی خۆیان ده‌رچووه" بۆیه ده‌ڵێ "ئه‌گه‌ر راسته گۆڕانی حه‌تمیی مێژوویی، جیهان به‌ره‌و کۆمیۆنیزم ده‌بات با ئه‌وانیش وه‌ك ده‌وڵه‌تێکی که‌م ده‌سه‌ڵاتی وه‌ك دانیمارك و سویسره نه‌ختێك رێگه به‌و حه‌تمییه‌ته بده‌ن له‌خۆوه و بێ بگره ببه‌سته باڵ به‌سه‌ر میلله‌تدا بهێنێت" (٢٣).

لێرەوەیە نووسەر جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە نابێ لێکدانـەوەی مێـژوو تەنها لە چوارچێوەی شیتەڵکردنی زیهنی و فیکریی رووت و دوور لە تێپەڕاندنی بەنێو سروشـتی واقیـع و ژیـان بـەڕێوە بـچن، چـونکە تیـۆری کۆمەڵایـەتی بـۆ راڤـە و ئاراستەکردنی واقیعە و دەبێ ناسینی سروشتی ئەو واقیعە سەنگی مەحەك و بناغەی دارشتنی یاساکان بێ، ئەگینا تیـۆر شـتێ دەڵـێ و تیۆریستەکان و شـوێنکەوتوانی تیۆرەکە بەشێوەیەکیتر دەجولێنەوە و دەبنە دوو جیهانی تەواو لێك جودا، کە هـەر یەکەیان بەپێی یاسا و بەرنامەیەکی جیا لەویتر کاری خۆی رێك دەخات "ئێمە دەبێ فیکر بەناو هەڵکەوت و رووداو و هەڵوێستدا بگێرین بۆ ئەوەی یەکتر یەکالا بکەنەوە، ئـیتر یـا فیکرەکـە راسـت دەردەچـێت و چـەوتی شـتە مادییـەکان دەردەخـات یـا بەپێچەوانەوە... دابڕینی فیکر لە واقیع کەڵك لـە فیکرەکـە دەبـڕێ و وای لێدەکات بچێتە ریزی دامە و شەترەنج کە زانین و نەزانینی لە سنووری خۆیدا دەمینێتـەوە و هچ شتان بەئیسپات ناگەیەنێت و هیچ تاریکیان رووناك ناکاتەوە و هیچ درۆیان سپی ناکاتەوە... هەر هیچ ناکات"(٢٤).

نووسەر وردبینانە و بە نەفەسێکی فەلسەفیی قووڵەوە لەسەر ئەو بۆچوونەی ماتریالیزمی مێژوویی دەوەستێ و رەخنەی لێ دەگرێ کە پێی وایە مـرۆڤ ئاوێنـەی دەروبەرە مادییەکەیەتی، یاخود هۆیەکانی بەرهەمهێنان و بارودۆخی ئابوری بناغە و ژێرخانی کۆمەڵایەتین و لەمانـەوە جـۆری سـەرخانی کۆمەڵایـەتی، کـە بـەپێی ئـەو تەفسیرە لایەنە رۆحی و کـەلتووری و ئیبداعیـەکانی وەك ئـاین و ئـەدەب و یاسـا و رەوشت و سیاسەت و هونـەر و فیکـر دەگرێتـەوە، دەگۆڕێـت و هەمیشە سـەرخان بەرهەم و رەنگدانەوەی ژێرخانە کە ئابووریە، لەم بارەیەوە مەسعود محەمەد دەڵـێ "ئەم گوتەیە -مەبەستی ئەو جۆرە راڤەیە- گۆڕانی هۆی بەرهـەمهێنان لەغەیبـەوە دەهێنێت و خۆی ماندوو ناکات بە دۆزینەوەی ئەو ماکانەی هۆیەکەی دەگۆڕن، کـە بگوترێ (کە بەهار هات گوڵ دەپشکوێ و دنیا گەرم دادێت) بێ ئەوەی گوتەکە بەهار بگێرێتەوە بۆ نزیکبوونەوەی رۆژ و رەوانەوەی سەرمای زستان، لەم حاڵەتەدا قسەکە دەبێتە باسی هێزی ون و میتافیزیك، چونکە بەبێ هۆی کاریگـەر بـەهار دانایـەت...

بەهار لەخۆوە نایەت، کە رۆژیش هۆی هاتن نەبووبێ دیارە دەبێ لەو بەینەدا نهێنیەك کاری خۆی کردبێت، هەروەهاش گۆڕانی هۆی بەرهەمهێنان کە نەزانین سەبەبی گۆڕانەکەی چییە دیارە بەدیار میتافیزیکەوە دەبێ بحەپەسێین"(٢٥).

لە جێیەکیتردا لەسەر هەمان لێکدانەوەی ماتریالیزمی دەڵێ "هەڵبەت ئەم تەرزە هەوڵدانە داوا دەکات راستەوخۆ و بەر لە هەموو شتێك مرۆڤ و دەورەکەی و زاتەکەی و قەناعەتەکەی و حەزەکەی و قابیلییەتە زگماکە خالقەکەی بێ تەرەف و لاتەریك بکەیت تاکو جەنابی گاسن و کرمی ئاوریشم و تۆڕی ماسی گرتن و داس و مشار و چەکوچ و ئاشی ئاو و دارخورما و گیا و هێلکە لەکلەك... بتوانن بێ تەدەخولی عاملی مرۆڤ ژیربێژیی ئەرستۆ و فەلەکی بەتلیمۆس و، شەڕەکانی هانیپاڵ و دۆزینەوەی (جذری تربیعی) لە بابلی چوار هەزار ساڵ پێش ئەمڕۆ و، خیلافی نێوان باوەڕی غەزالی و ئیبن روشد و، بەیەکەوە هاتنی مولحیدەکان و ئیماندارەکانی سەردەمی عەباسی و، جودایی مەزهەبی حەنەفی و شافیعی لە دەستنوێژشکان و تەلاقکەوتن و، پەیدابوونی هەزار و یەك زمان و دە هەزار عادەت و سەد هەزار عەشیرەت و ملیۆنەها شتی دیکەی کۆمەلایەتی بدەیتەوە بە گۆڕانی هۆی بەرهەمهێنان"، جا دەپرسێ "ئایا گۆڕانی بەرەو پێشی فیکری نووسەر و هونەرکار و فەیلەسوف بەستراوەتەوە بە گۆڕانی قەڵەمی پێ نووسین و فرچە و رەنگ وتەوش و بەردی هەیکەلتراشی و کاغەز و مەرەکەبەوە؟... بەراست کام هۆی بەرهەمهێنان لە حیجازی بەر لە هەزار و سێسەد ساڵ گۆرا و قورئانی پەیدا کرد و لە ماوەی سێیەکی سەدەیەکدا تاج و تەختی دوو دەوڵەتی هەرە گەورەی ئەو سەردەمەی تێکدا و عەرەبی بێ ماڵ و حاڵ و بێ سەودا و بێ دەوڵەت و بێ ژیاری کردە فەرمانڕەوای بەشێکی زۆری جیهانی پێشکەوتووی هەزار و سێسەد ساڵ پێش ئەمڕۆ؟ (تێنماگەم بۆچی) ئۆتۆمبێل پەیدا بوو کەچی سۆفیەتی لەسالانی (١٩٢٠–١٩٤٠) پتر پەرەی سەند لەو سەردەمەی کە سۆفی بەپێیان یا بە سواری سەفەری دەکرد؟"(٢٦).

هەر لەبارەی تێگەیشتنە مادییەکە لە پەیوەندیی نێوان ژێرخان و سەرخان دەپرسێ کە بۆچی لە زۆر شوێنی دنیا هەمان باری ئابوری و گوزەران و دەوروبەر

(واتە هەمان ژێرخان، بەپێی دابەشکردنەکەی مارکسیزم)، چەندین سەرخانی جیاواز لە ئاین و رەوشت و دابونەریتیان لیٚ کەوتۆتەوە نەك هەمان سەرخان؟ "بۆچی دانیشتوانی یەك شار و یەك ئابوری و یەك رامیاری بەهۆی جوداوازیی زمانیانەوە یا دین و بیروباوەڕیانەوە دوو کەرت و سیٚ کەرت دەبن خۆ هەمووشیان هاوبەشی یەك زەرفی مادین"(٢٧) وەك نموونەیش لەسەر ئەوە دەڵیٚ "دەبینین موسڵمان و گاور و هیندۆس بۆ ماوەی هەزار ساڵ لە یەك دەروبەردا دەژین و نابنە یەك دین، تەنانەت ژنیش لە یەکدی ناهێنن، رەنگە دەسکوژی یەکدیش نەخۆن، جا ئەگەر مرۆڤ ئاوێنە بیٚ چۆن یەك دەوروبەر لە سیٚ ئاوێنەدا سیٚ شکڵی جودای دەبیٚ؟"(٢٨).

نووسەر پێی وایە ژێرخان مرۆڤە نەك ئابوری و هۆی بەرهەمهێنان و هەموو شتەکانیش لەوەوە سەرچاوە وەگرن و دروست دەبن "سەرخانەکان تەنها لە رەنگدانەوەی گاسن و گاز و تۆڕ و دەنکە گەنم و پێستە رێوی و سیستمی ئابورییەوە نین، گەر وا بوایە دەبوو لە هەموو وڵاتیٚ وەك یەك بویە... جیاوازیی سەرخانەکان لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکیتر بەڵگەیەکی بڕەرە لەسەر ئەوەی کە ژێرخانەکانیان جیاوازن. ژیرخان مرۆڤ و کۆمەڵگەی بەشەرییە، جا لەو روانگەیەوە کە مرۆڤ ئەزموون و تەسەوڕ و پاشخانی رۆشنبیری و جۆری مامەڵەکردنی و میزاجی لە جێیەکەوە بۆ جێیەکیدی جیاوازە، شتێکی بەدیهییە کە بەپێی جیاوازیی وڵات و شار و گوند و گەڕەك سەرخانەکانیشیان جیاواز بن. (تەنانەت) غەریب نیە گرنکترین لایەنی سەرخان لای گەلێك هەمووی لە گەلێکی ترەوە وەرگیرابیٚ"، بۆ ئەوەش ئاماژە بە گۆڕانی سەرخانی کورد(ئاین و دابە نەریت و رەوشت) دەکات پاش هاتنی ئاینی ئیسلام بەشێوەیەك تەنانەت گۆڕانی سەرخانەکە بەپێچەوانەی هاوکێشە مارکسییەکە کە ژێرخانی بە بکەر(فاعل) و سەرخانی بە بەرکار(مفعول بە) دادەنا گۆڕانی سەرخانەکە بوو بە بکەر و ژێرخانەکەی گۆڕی و دەڵیٚ "کوردەکان لە ماوەیەکی پێوانەیی کورتدا چوونە ناو ئیسلام و جێی زەردەشتییان پیٚ گرتەوە لە زۆربەی سەرخانەکانیاندا و هەرچی ژێرخانێشکیشیان لەگەڵ بنەماکانی ئیسلامدا نەدەگونجان تەعدیلیان کردن و

وازیان له خانووی ئاگرەکانیان هێنا که له تەنیشت ماڵەکانیانەوە بوون و روویان له کەعبه و حەجەرولئەسوەد کرد" (٢٩).

نووسەر دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە تەفسیری مادی لە توانایدا نیە پێناسەیەکی دروستی مرۆڤ بکات که بوونەوەرێکه جگه له بەشه مادییەکەی خاوەن گیان و هۆش و ویست و شعوریشە، که ئەمانە دیاردەی نامادیین. بوونەوەری زیندوو و هۆشیار و خاوەن ئیرادە مادەیەکی رەق و تەق و بێ ئیرادە نیە ئاراستەی رووداوەکانی دەوربەر بەرەو هەر لایەکی پاڵ پێوەبنێ بەو ئاراستەیە رێ بگرێتەبەر، بەڵکو توانای ئەوەی هەیە پێچەوانەی پێشبینیەکان و بارودۆخە مادییەکان بجوڵێتەوە و ئاراستەیەکی تر بۆ رەوت و ئاراستەی رووداوەکان و بزوتنەوەی مێژوو، جا بە رووە سەلبیەکەدا بێ یان بە رووە ئیجابیەکەدا، دیاری بکات.

بەپێی تیۆرەکەی مەسعود محەمەد وێنەی مرۆڤ وێنەیەکی داخراو و کۆتایی نیە کە بتوانرێ بە یاساکانی حەتمییەتی مادی بخوێنرێتەوە و لە روانگەیەوە پێشبینی ئایندەی بکرێ، بەڵکو ئەو خاوەن ماهییەت وێنیەکی کراوە و بزۆزە. ناتوانرێ تەنیا له گۆشەنیگای مادیی رووتەوە خوێندنەوەیەکی دروست و مەنتیقی بۆ بوونەوەر و مێژوو و گۆڕانکارییەکانی بکرێ و هاوکێشە بۆ دیاریکردنی ئایندەی دابڕێژرێ، بەڵام بەناسینی مرۆڤ دەتوانرێ هەموو رووداوێکی مێژوویی شیتەڵ و تەفسیر بکرێ، چونکە مرۆڤ بابەتی مێژوو و هەروەها دروستکەریشیەتی، لەبەرئەوە هەوڵدان بۆ جێکردنەوەی مرۆڤ و ژیان و بونەوەر لە چوارچێوەی تەفسیری ماتریالیزمیدا شێواندنی رووی راستەقینەی بوون و ژیان و مرۆڤ و مێژووە، چونکە قاڵبی مادی سنووردار و پرسیارەکانی بوون بێسنوورن و بەگوتەی مەسعود محەمەد یش "پێوانی ئەو بێسنوورانە بە عەیارەی سنووردار گەپێکی سافیلکانەیە". لەم بارەیەوە دەڵێ "فەلسەفەی تەسك یا دەبێ لەئاست تەفسیری بوونەوەر هەڵبێت و کۆڵ بدات یا دەبێ جیهان تەسك بکاتەوە بۆ ناو قاڵبەکەی خۆی... دەبێ فیکری مادی خۆی لەبەریەك بکێشێتەوە بۆ ئەوەی بتوانێ تەفسیری دیاردەی نامادی وەکو سۆزی مریشك بۆ جوجەڵەکانی بکات"(٣٠) "فەلسەفەی تەسك و دنیای بەرین دوو

لايەنی یەکجار پێچەوانەی موعادەلەی فیکرین... تۆ دەزانیت و منیش دەزانم موتڵەق و ئـــەزەل و ئەبـــەد و نهێنییـــەکانی سروشـــت و مـــادەی زینـــدوو و هۆشـــدار و دیاردەیخواز(ارادە) و خەسڵەتەکانی تری وەکو گیانلەبەر و مرۆڤ و... پرسـیارەکانی نیسبی و فەلەك و ئەسڵی مادە و هەستی شەشەم و حەوتـەم و سـەدان و هـەزاران هەزاری باسی ئەوتۆیی، خەیاڵی بێسنوور و وڕێنەی بەربەرەڵا و خەونی رەها تێیان بڕ ناکـات. جیهـان و پرسـیارەکان بێـسنوورن... نامەحـدوودن، دیاریـشە پێـوانی ئـەو نامەحدوودانە بە عەیارەی مەحدوود گەپێکی سافیلکانەیە"(٣١).

*** *** *** ***

راڤە یاخود تەفسیری بەشەریی بـۆ مێـژوو، کـە بەرهـەمی خوێندنەوەیـەکی رەخنـەیی نووسـەرە بـۆ یـەکێ لـە فەلـسەفە ماتریالیـستەکانی سـەدەی بیـستەم و بەشێوەیەك لە شێوەکان پێداگریی دەکات لەسەر بـوونی رەهەنـدە رۆحییـەکان لـە بوون و ژیانی مرۆڤ و لە هەڵسوڕانی رەوتی مێژوودا لە دوو رووەوە دۆستایەتیی لەگەڵ دیدگای ئاینیی دروست دەکات:

١– بـە حـوکمی ئـەوەی فەلـسەفەی مـادی لەسـەر بناغـەی رەتکردنـەوەی بنـەما غەیبیەکانی ئاین و راستیی بانگەشەی ئاسمانیبوونی پەیامە ئاینیەکان دامـەزراوە و یەکێك لە بوار و مەیدانەکانی کرد و کۆششی وەستانە بـەڕووی ئـاین و هـەژمون و هەسـت و عەقڵیـەتی ئـاینی لـە ژیانـدا، لەبەرئـەوە هـەر دژە هـەوڵێکی فەلـسەفی بەئاراسـتەی رەخـەلێگرتن و گومـان دروسـکردن لەسـەر بۆچـوون و لێکدانـەوە و تێگەیشتنەکانی ئـەو راڤـە ماتریالیزمییـە، خاوەنکـەی بەهـەر نیـەتێك و لـە هـەر روانگەیەکەوە کردبێتی، بەسوود و قازانج بۆ ئاین دەگەڕێتەوە، ئەوەتا شوێنکەوتوانی ئاینە جیاوازییەکان بەو هەموو جیاوازی و ناکۆکی و تەنانەت شەڕو شـۆڕانەیش کـە بەدرێژایی مێژوو و تا ئیستەش لەنێوانیاندایە دەبینی بۆ رووبەڕووبوونەوەی دوژمنێکی هاوبەشـیان کـە ماتریالیزمـە سـوودیان لـە کـرد و کۆشـش و بەرهەمـەکانی یـەکتر وەرگرتووە و گەر بەشێوەیەکی کاتیش بووبێ ناتەبایی و کینەکانیان بەرامبەر یەکتر بێدەنگ کردوە.

لێرەوە بەشێك لە كارەكانی نووسـەر بەشـێوەیەك لـە شـێوەكان چـووەتە خانەی سوودی ئاینەوە با خۆیشی مەبەستی نەبووبێ. ئەم خاڵە تەنانـەت لەلایـەن چەپەكانی ئەو كاتەیشەوە هەستی پێكراوە و رەنگە هەر لەو روانگەیشەوە بوویێ كە –وەك خـۆی باسـی دەكـات– بـە "میتافیزیكییـەت" و "رەجعییـەت" تۆمـەتباریان كردوە.

هـەر بـۆ نموونـە نووسـەر لـە سـەرەتاكانی بـەرگی یەكـەمی (مـرۆڤ و دەروبەر)ەكەیدا كورتە وتووێژێكی خۆی لەگەڵ كۆمیۆنیستێك دەگێڕێتەوە سەبارەت بە پێشەكیەك كە نووسەر لەسەر شاعیرێكی لاهوتیی كورد نووسیویەتی و ئاماژەی بۆ كاریگەریی ئاین و رێـزلێگیران و بـەردەوامبوونی كـردوە، كـابرای كۆمیۆنیـست پێـی گوتوە "ئەوەی تۆ نووسیوتە لەبارەی تەئسیری دین و رێزلێگیرانیەوە رەنگە تـەواو راست بێت، بەڵام چ فایدە كە پیاوە ئاینییە فێڵبازەكان ئـەو تـەرزە قـسەیە بـە زێـڕ دەكڕن و لە هەواوە دەیقۆزنەوە".

٢– پێداگرتنی نووسەر لەسەر یەكەمایەتیی دەوری مرۆڤ و كۆمەڵ لە گۆڕانی مێژوو و ژیانی ئابوری و كۆمەڵایەتی و سیاسیدا، لە تەفسیری ئیسلامیی بۆ مێژوو نزیكە كـە ئەمیش، لانی كەم بەلای ئەو بەشەی قوتابخانەی ئیسلامییەوە كە باوەڕی بە ئازادیی مرۆڤ هەیە و قوتابخانەی زاڵ و باوە لە فیكری ئیسلامیدا، مرۆڤی بـە بوونـەوەرێكی ئازاد و خاوەن ئیرادە زانیوە و بە بەرپرسیاری دانـاوە لەبـەردەم كـردار و رەفتـار و داڕشتنی بناغەی ژیانێكی ئاسوودە و پێشكەوتوو، چاكبوون یان خراپبـوونی ژیـانی هەر تاك و كۆمەڵگەیەكی بە هەڵوێست و هەڵبژاردنی مرۆڤەكانەوە بەستۆتەوە. خۆ ئەگەر وا نەبێ و مرۆڤ داشی دامە و دەوروبەر و بارودۆخی مادی و ئابوری دامەچی بن ئیدی مرۆڤ هیچ بەرپرسـیاریەتییەكی لەبەرامبـەر كـردار و گوفتاریـدا ناكەوێتەسـەر و بەوەش باوەڕ بە رۆژی دوایی كە یەكێ لە كۆڵەكە سەرەكییەكانی ئیمانە لە ئیسلامدا بایەخی نامێنێ، چونكە حیكمەت لە بوونی ئەو رۆژە وەرگرتنەوەی پاداشت و سزایە لەسەر كار و كردەوەكانی دنیا، چاكە بە چاكە و خراپە بە خراپە. چەندین دەق لـە قورئـان و فـەرموودە هـەن راشـكاوانە بـاس لـە ئـازادیی ئـیرادە و هەڵبـژاردن و

بەرپرسیارێتیی مرۆڤ و کۆمەڵگە دەکەن "ان الله لایغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم"الرعد-١١/ "ذلك بان الله لم يك مغيرا نعمة أنعمها علی قوم حتي يغيروا ما بأنفسهم"الانفال-٥٣/ "وما اصابك من سيئة فمن نفسك" النساء-٧٩.

بەپێی دەقە دامەزرێنەرەکانی ئانی ئیسلام (قورئان و فەموودە) سەرچاوەی گۆڕانکاریی سەلبی و ئیجابی پەیوەستە بە ناخی مرۆڤەوە، بڕیارەکان لەوێوە دەردەچن وئەندامەکان جێبەجێیان دەکەن، واتە هۆکاری خێر یان شەڕ، پێشکەوتن یان پاشکەوتن بەپلەی یەم مرۆڤ خۆیەتی نەك دەوروبەر (ظهر الفساد في البر و البحر بما كسبت ايدي الناس)الروم-٤١/ (وما ظلمناهم ولكن طلموا انفسهم) هود-١٠٢/ (وما اصابك من مصيبة فبما كسبت ايديكم) الشورى-٣٠/ (وان ليس للانسان الا ماسعى، وان سعيه سوف يرى) البقرة.

بنەمای بەرپرسیارێتیی مرۆڤ لەبەردەم خودا و یاسادا رەهنە بە ئازادیی ئیرادە و جموجوڵی مرۆڤەوە و ئەسڵی ناردنی پەیامبەرانی خوا لە درێژایی مێژوودا و بانگەوازکردنی نەتەوەکانیان بۆ شوێنکەوتنی پەیامەکانیان باوەڕی تەواو بە ئازادیی مرۆڤ و دەوری لە دیاریکردنی چارەنووسی خۆی و نەتەوەکەیدا دەردەخات. هەروەها کۆڵنەدانی پێغەمبەران لەبەرامبەر فشار و هەڕەشەکاندا و هاندانی شوێنکەوتوانیان بۆ دان بەخۆداگرتن و هەوڵ و کۆششی بەردەوام بەئومێدی سەرکەوتن و بەرگەگرتنی جۆرەها ئازار و ئەشکەنجە لەپێناو پەیامەکانیاندا، بەروونی ئەوەی لێ دەخوێنرێتەوە کە مرۆڤ بوونەوەرێکی خاوەن بڕیارە لە ژیاندان نەك پەڕە مریشکێك بەدەم رەشەبی رۆژگار و یاسا حەتمییەکانی بوونەوە.

دووەم: ریشەداریی ئاین و هەستی ئاینی:

یەکێ لەو نموونە و بەڵگانەی مەسعود محەمەد لە بەرامبەر بۆچوونەکانی ماتریالیزمی مێژوویی ئاماژەیان پێ دەکات و دەیکاتە نیشانەی پرسیار لەسەر ئەو فەلسەفەیە، مەسەلەی ئاینەکان و هەستی خواپەرستی و کاریگەریی و ریشەداریی

ئاينە لە دارِشتنی عەقڵیەتی مرۆڤ و جموجوڵی رۆژانەیدا، ئەمە لەکاتێکدا بیریارانی سەر بەو قوتابخانەیە ئاینیان بە "تلیاکی گەلان" و شتێکی بێبناغە و بێ کاریگەریی راستەقینە لە سەر گۆڕانی کۆمەڵایەتی و مێژوو دادەنا، کە لەگەڵ پێشکەوتنی هۆیەکانی بەرهەمهێناندا خۆ بەخۆ و بەپێی یاساکانی حەتمییەتی مێژوویی دەپوکێنەوە و لەنێو دەچن.

نووسەر لە چەندین تەوەرەدا بەبەڵگەی زیندوو لە ژیان ریشەداریی و کاریگەریی هەستی ئاینیی و مەعقولییەتی راڤەی ئاینی بۆ بوون بەبەراورد لەگەڵ راڤە مادییە یەك رەهەندەکەدا و، دەوری ئەم وێنە زیندووەی ئاین لە هەست و ناخ وژیانی مرۆڤ و کۆمەڵگەکاندا لە پووچاندنەوەی تەرحەکانی ماتریالیزمی مێژووییدا دەخاتە روو.

لەو تەوەرانە:

١ – وێنای ئاینی بۆ تەفسیری بوونەوەر فراوانترە:

مەسعود محەمەد لەمیانی موناقەشەکردنی دیدی ماتریالیزم سەبارەت بە خوێندنەوەی باری کۆمەڵایەتی و بزووتنەوەی مێژوودا لە چەند جێیەکدا ناراستەوخۆ ئاماژە بەوە دەکات کە دیدی ئاین، کە باوەڕی بە هەردوو لایەنە مادی و غەیبیەکەی ژیان و بوون هەیە، فراوانتر وگشتگیرترە و زیاتر بوار بە خوێندنەوەی یاساکانی بوونەوەر و ژیان و مرۆڤ (بەگشت رەهەندەکانیانەوە) دەدات تا مادییەت، ئەویش لەو رووەوە ئاین لەگەڵ جەختکردنی لەسەر کاریگەریی غەیب و جیهانی رۆح لە هەڵسوڕاندنی شتەکان و دارِشتنی یاساکانی جووڵەی مێژوو و گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا، باوەڕیشی بەوە هەیە کە یاسا مادییەکان و جیهانی مادەش حەقیقەت و گرنگی و رۆڵی حاشاهەڵنەگری خۆیان هەیە لە دروستکردنی هاوکێشە ژیانییەکاندا و هەردوو رەهەندەکە پێکەوە رووداو و دیاردەکان دروست دەکەن و بەڕێوەدەبەن، بەپێچەوانەی تەفسیری مادی کە نووسەر بە "تەسکبین" وەسفی دەکات و تەنیا

جیهانی مادی و دەستوراتی مادی لەبەرچاو دەگریٚ و لـە هـەوڵی ئەوەدایـە گشت حاڵەت و دیارە و رووداوەکانی مرۆڤ و مێژووی پیٚ راڤە بکات و لێك بداتەوە.

لەم بارەیوە دەڵیٚ "بەنموونە دەڵێم سۆزی دایـك بـۆ بێچووەکەی درەنگـتر خۆی بەدەست تەفسیری مادیی تەسکبینەوە دەدات لەو تەفاعولـە کیمیاییـەی کـە بەپێی دەستوری رەق و زەق پێك دێت، کەچی کابرایـەکی میـسالی غەیبپەرسـت زۆر بەئاسـانی دەتـوانیٚ بڵـیٚ ئـەو سـۆزە مەعنەوییـە لـەم مریـشکە نەزانـەوە بـۆ ئـەو جوجەڵانەی ... بەهرەیەکی خوداییە، بیٚ ئەوەی تەناقوز لە باوەڕەکەی خۆیدا بکات. لێرەدا هەرگیز مەبەستم ئەوە نییە بڵێم بیرکەرەوەی مادی واز لە باوەڕەکەی خـۆی بهینێـت و ببێتـە خوداپەرسـت، خـۆ ئەگـەر ئەمـەش بکـات پـەکی لایـەنی مـادیی بیروڕایەکەی ناکەوێت، چونکە خوداپەرستەکانیش باوەڕیان بە دەستوورەکانی مادی هەیە"(٣٢).

هەروەها ئاماژە بەوەوە دەکات کە تەنانەت خودی مادییەکانیش هەست بەوە دەکەن ئەو قاڵبە مادییەیان هێز و پێـزی ئـەوەی نییـە تەفـسیری هـەموو دیـاردە و رواڵەتەکانی ژیانی پیٚ بکریٚ، بەڵام هەندیٚ پاڵنەری تری دەرەوەی لایەنە زانستی و فەلسەفییەکە ناچاری پێداگرتن لەسەر بەراسـت زانینـی ئـەو تەفـسیرەی کـردووەن، مەسعود محەمەد لەم میانەیەدا ئەم بەسەرهاتە دەگێڕێتەوە:

"جارێکیان لەگەڵ ئاشنایەکی کۆمیۆنیستدا لە هەندیٚ باری تێـك هەڵقـژانی فیکری و مـادی و نامادییـەوە وتوێـژم دەکـرد، لـەنێوان قـساندا گـوتم بیرکـەرەوەی ماتریالیست چ مانعێکی لەوەدا نییە ئەو حیکایەتە بسەلمێنیٚ کە دەڵیٚ: دەمەوعەسر پشیلەیەك بێچوەکانی خۆی لە دێیەکی بناری شاخێکەوە راگوێست بۆ ئەوبەری دۆڵی دامەن دێیەکە و بەشەو هەرەسی بەفر دێیەکەی وێران کرد و خەڵکەکەی کوشت، یا سەگێك لەپڕ کزی و عاجزی دایگرت و دوای چەند رۆژێك خاوەنـە خۆشەویستەکەی مـرد، بـەڵام هـەمان ماتریالیـست ناسـەلمێنیٚ پیـاوێکی وەك حـەلاج بـایی پـشیلەکە کەرامەتی هەبووبێت. لە وەڵامـدا گـوتی: پیـاوە ئاینییـەکان هێنـدەیان فێـڵ لـە لـە ئادەمیزاد کردوە و سەریان لیٚ شێواندوە و بۆ تەماعی خۆیانیان چەوساندۆتەوە بۆیە

ئینکاری کەرامەتیان دەکەین، پێم گوت: من ئەم وەڵامەت لێ قبولْ دەکەم بە مەرجێك داوای عیلمانیەت و گیانی زانستپەرەوەری و ئینساف و...هتد واز لێ بهێنیت و دان بەوەدا بێنیت کە مرۆڤێکی ئینفیعالیت"(٣٣).

لەباەری داننانی ئاینیش بە یاسا مادیەکاندا و دەوریان لە کارلێکی سروشتی و کۆمەڵایەتیدا مەسعود محەمەد دەڵێ "مەلاکانی ئیسلام بەر لە هەزار ساڵ گوتویانە "حقائق الاشیاء ثابتة و العلم بها متحقق"، تەنها جوداوازییەك هەبێ لەنێوان ئاینپەرست و مرۆڤی مولحید لەو مەیدانەدا ئەوەیە کە پیاوە ئاینییەکان باوەڕیان بەوە هەیە کە ئەگەر خودا بیەوێ دەتوانێ هەرچی زانستی جیهانی هەیە، هی لێرە بە پێشەوە و هی لێرە بەدواوە کەوا جارێ پەیداش نەبووە بخاتە مێشکی نەخوێندەوارێکەوە"(٣٤).

دواتر جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە فیکری دوانەتی (الثنائیة) لە تەفسیرکردنی شتەکاندا، واتە لەبەچاوگرتنی هەردوو ڕەهەندی مادی و مەعنەوی، هیچ لە نرخ و کاریگەریی یاسا مادییەکان کەم ناکاتەوە چونکە یاسا مادییەکان لە فیکرەی دوانەتیدا حسابیان بۆ کراوە و پێویست ناکات ماتریالیستەکان لەو ڕووەوە مەترسییان هەبێ "بیرکەرەوەی مادی هیچ هەقێکی بەدەستەوە نییە لەوەدا کە بترسێ دوانەتی پایەی مرۆڤی پێ دالەنگێنێت بۆ ژێر پایەی مادەی مردوو، وە یا ئینکاری دەوری هەرە گرنگ و سەربەخۆی هێزی زیندوەتی و ئیرادە و هۆش لە ڕووداوی بایۆلۆجی و کۆمەڵایەتی و مێژوودا بکات، چونکە کە ئەو لە سەرەتای هەڵنانی فەلسەفەکەیەوە هەموو هێزی فیزیکی و غەیری فیزیکی لەگەڵ هەموو ڕوودان و گۆڕان و بوون و بەسەرچوون بداتەوە بە تاکە ماك و سەرچاوەی مادە بێ ئەوەی دان بە هیچ سەرچاوەیەکیدیکەدا بهێنیت و کەلێن بۆ بوونی خوا و هێزی غەیبی میتافیزیکی لە فەلسەفەکەیدا بهێڵێتەوە، یەك زەڕە زیان لە لە وەحدانیەتی مادە ناکەوێت نەزەریەکەشی کونی تێ نابێ ئەگەر سەرلەبەری گۆڕانی کۆمەڵایەتی بە تاکە کاریگەری هۆش ببەخشێت و بایی فلسێك بایەخ بە نەوت و پێستە ڕێوی و ئاسن و بنێشت نەدات"(٣٥).

هەروەها زیاد لەوە راشکاوانەتر دەڵێ "دین بەر لەوەی بیری مادی سەر بە سیاسەتیش پەیدا ببێ و بەر لە هەزاران ساڵ، بۆ حسابی خۆی نەك بۆ حسابی دنیا، گوتووەتی مادە پشتگوێ ناخرێ، خۆ ئیسلامەتی لەلای خۆیەوە هەموو سەروبەرێکی دنیای لەبەر رۆشنایی دین رێك خستووە و گەلێك گۆشەی گرنگی گوزەرانیشی بە یاسا و دەستوورەکانی خۆی تەنیوەتەوە، ئینجا شەرمیشی نەکردوە بڵێ دنیاکە پردە بۆ قیامەت... لەوەوە دەزانیت بایەخدانی دین بە دنیا نە بەرگی درۆزنە لە خۆی ئاڵاندوە و نە فیکرەکەشی لە فەلسەفەی مادی وەرگرتوە"(٣٦).

*** ***

٢- بەردەوامی و کاریگەریی ئاین لەسەر مرۆڤ:

یەکێك لەو بابەتانەی مەسعود محەمەد زۆر جاران بە رووی بیریارانی مادیدا دەدات و دەیکاتە نیشانەی پرسیار لەسەر فەلسەفەکەیان بۆ خوێندنەوەی مێژوو مەسەلەی بەردەوامبوونی ئاینەکانە بە درێژایی سەدان و هەزاران ساڵ لەنێو کۆمەڵگە جۆراوجۆرەکانی دنیادا تا دەگاتە رۆژی ئەمڕۆ، هەروەها ریشەداریی ئەو هەستە ئاینییەیە لە کۆناخی مرۆڤەکاندا بەرادەیەك تەنانەت مەسەلە ئابوورییەکانیشی داوەتە دوای خۆی، ئەمە لەبارێکدا بەلای قوتابخانە ماتریالیستیەکانەوە ئاین و هەستی ئاینی هیچ نین جگە لە کەلەپووری نەزانانەی سەردەمە دێرینەکان و ئامرازێکی دەستی بۆرژوا و دەوڵەمەند و دەسەڵاتدار و پیاوانی ئاینی بۆ فریودانی خەڵکە رەشۆکیەکە و توانانی مانەوە و خۆراگرییان نییە لە سەردەمی پێشکەوتن و سەرکەوتنە زانستی و رۆشنبیرییەکانی مرۆڤایەتیی هاوچەرخدا.

بەلای نووسەرەوە تەنانەت ئەوەش کە ئاین هەندێ جار لەلایەن پیاوانی ئاینی یان دەسەڵاتەوە بۆ فریودانی خەڵك و بەدەستهێنانی دەسکەوت و بەرژەوندیی تایبەت و شەخسی بەکاردەهێنرێ، ئەگەرچی زۆر جاران لەسەر ئاین و کەلتورەکەی حسێب دەکرێ، بەڵام لە راستیدا دەشبێتە بەڵگە لەسەر ریشەداریی ئەو هەستە لای مرۆڤەکان، ئەویش لەو رووەوە کە خەڵك زیاتر باوەڕ بە کەسێك دەکەن کە مۆرکێکی ئاینی بەخۆی بدات، واتە متمانەیان بە ئاین هەیە، ئەویش لەبەر پیرۆزیی ئاینەکەیە لە

دڵیاندا، ئەگینا بۆچی ئەو بەرژەوەندپەرستانە ناچن لەژێر ناوێکیتری نائاینیدا بەو ساختەکارییە هەڵسن و خەڵکیش باوەڕیان پێ بکات؟!

هەروەها باس لەوە دەکات کە خۆشەویستیی ئاین زۆر جاران لای ئاینپەروەران پێش کاریگەریی ئابوری و بەرژەوەندیی مادی دەکەوێ و ڕێ دەکەوێ بەرژەوەندییە مادیەکان دەکرێنە قوربانیی ئاینداری. لەبارەی ئەو بۆچوونەیش کە پێی وایە ئاین و خوداپەرستیەکان هیچ ڕۆڵێکیان لە گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا نییە و ئەمەش دەکەنە بەڵگەی بێبناغەیی ئاین، ئاماژە بەوە دەکات کە ئەگەر دین هێندە بێبایەخ و بێسوود بوایە چۆن لایەنی مادیەتیی ژیانی کۆمەڵایەتی ڕێی دەدا دینێکی وا بارتەقای مادییەت بێ و لەو زیاتریش ڕەگ دابکوتێ و تەنانەت مادەیش بخاتە خزمەتی بەرژەوەندیی خۆی؟!

مەسعود محەمەد دەڵێ "چەند سەیرە ملیۆنەها خەلق لەخۆوە بەئەرك و مەسرەفی خۆیان خەریکی بەردەوامکردنی باوەڕێکم بن کە بەلای بیرکردنەوەی مادیی عیلمانیەوە فڕی بەسەر ڕاستی و مادە و سوودی خەلقەوە نیە، کەچی فەلسەفە مادییەکە کە خۆی داناوە بە ئاڵای سوود و خێر و خۆشی گەلن ئەگەر پۆلیس و عەسکەر نەیپارێزن لەوانەیە بەزوویی لەبیران بچێتەوە" بۆیە دەڵێ "دیارە ئاین ئەو بێ بنج و بناوانە نیە لە دڵ و دەروونی خەڵقدا کە موعادەلە سەراوییەکانی فەلسەفەی مادیی سەر بە کۆمەڵایەتی بۆی هەڵدەنێن. ئەگەر ئاین ئەو کەم بایەخ و بێ بنجەیە لە دڵاندا... بۆچی مرۆڤی عادەتی بە دوو فێڵی شێخی نیوە خوێندوو واز لە ماڵەکەی خۆی دێنێت بۆ خاتری ئەو باوەڕە کەم بایەخ و بێ بنجە؟ بۆچی شێخەکە ناتوانێ بەغەیری ئەو شتە (کەمبایەخ و بێ بنجە) داوای ماڵی دنیا و بگرە گیانیش لەوخەڵقە بکات؟ بۆچی فەیلەسوفە مادییەکە کە خۆی بە هەموو بیروباوەڕە ڕۆشن و مرۆڤدۆستەکانی خۆیەوە ناتوانێ دەیێکی فێڵبازە درۆزنەکە خەڵك بەداوی خۆیدا ڕاکێشێت ئەگەر پۆلیس و عەسکەر خەڵقی بۆ نەتۆقێنن؟ بۆ دەبێ مەرقەدی کابرایێکی مردووی هەزار ساڵە لە دوورایی هەزاران کیلۆمەترەوە مرۆڤی بێ پارەی بێ دەسەڵاتی لاتی ڕووت و قوت بۆ خۆی ڕاکێشێت و بەدەوری پەڕۆ پاڵەکەی خۆیدا

خولی پیٚ بدات و هەزاران فرمێسكی لەچاوان هەڵوەرێنیٚ، هیچ حكومەت و دەسەڵاتی دنیایی و چاوسووركردنەوەش لەو كارەدا دەستی نەبوبێت؟" جا دەپرسیٚ "چۆن دەشیٚ وەها بەئاسانی ئەم هێزە زلەی ئاین بە دوو موعادەلەی قوت و قرتاو بپوچێنێتەوە كە لە واقیعهدا نەك ناپوچێتەوە، بەڵكو پتریش تاو دەگریٚ"(٣٧).

دواتر رەخنە لە وتارێكی نووسەری چەپی میسریی فوئاد زەكەریا دەگریٚ كە، وەك باسی دەكات، رۆژی ١٩٧٦/٨/٢ لە ژمارە ٢٥١٢ی گۆڤای (روز الیوسف)دا بڵاو كراوەتەوە و تێیدا ناوبراو بەپێی بەرژەوەندییەك كە خۆی بۆ بەرەی ماركسیستی رەچاو كردوە، بەتایبەتی لەناو موسڵماناندا، پاساوی بۆ فیكرەی (ئیلحاد) لە ماركسیزمدا هێناوەتەوە و ویستویەتی ئەوە بسەلمێنیٚ كە ماركس لەوەی ئاینی بە تلیاكی گەلان وەسف كردوە مەبەستی هەموو ئاینەكان نەبووە، بەڵكو هەڵوێستەكەی پەیوەست بووە بە چەرخ و فەرهەنگ و ئاینێكی تایبەتەوە و بەوتەی زەكەریا ئەگەر ماركس ئاگای لە ئەزموونی ئیسلام بوایە لە وڵاتانی جیهانی سێدا كە چۆن داینەمۆی بزوتنەوە شۆڕشگێڕی و ئازادیخوازەكان بووە "رێی تێدەچوو بە بڕیارەكانیدا بچوایەتەوە بەشێوەیەك حسابی بۆ ئەو رۆڵە شۆڕشگێڕییە بكردایە كە ئاین لە هەندیٚ لەو كۆمەڵگایانەدا دیوێتی".

مەسعود محەمەد ئەم قسەیەكی فواد زەكەریا بە یەكێك لە نیشانەكانی پاشەكشەی ماركسیەكان لەبەردەم هەڵكشانی هەستی ئاینی، بەپێچەوانەی پێشبینییەكانی فەلسەفەكە، دەبینیٚ، ئەگینا ناكریٚ كەسێكی وەك ماركس ئەوەندە بێئاگا بووبیٚ لە مێژووی ئاینێكی بەرفراوانی وەك ئیسلام، كەچی ئەو بڕیارە بەسەر هەموو ئاینەكاندا بگشتێنیٚ.

مەسعود محەمەد دەڵیٚ "قەناعەتم هەیە ماركس بێئاگا نەبوو لە ئیسلامەتی بە كۆن و نوێیەوە... ئیتر نە ماركس و نە من و تۆش ئەوە ناسەلمێنین كە ئیسلامەتی هەر لەو كاتەوە كە ئیستیعمار بەرەنگاری عالەمی سێیەم بووە بۆتە ئازادیخواز، خۆ ئەوەی راستی بیٚ لە هەموو مێژووی نوێی ئیسلامەتیدا پیاوی وەك عەلی كوڕی ئەبوتالیب و عومەری كوڕی عەبدولعەزیز مرۆڤدۆست و دژەستەم و دیموكرات و

دادپەروەر نە پەیدا بووە و نە رێی پەیدا بوونیشی هـەبووە...مـاركس ئـەو راسـتییە رووتەی دەزانی، لەوەش بەولاوە لەلایەن بەگژداچوونەوەی داگیرکەرەوە تۆ بڵێی باس و خواسێکی شەڕی خاچپەرستەکان و سەلاحەدینی ئەیوبی نەبیستبێ؟".

ئەنجا باس لەوە دەکات کە رەنگە مارکس پێشبینی ئەوەی نەکردبێ رۆژێك لە رۆژان شوینکەوتوەکانی بۆ پاساودانی شکستەکانیان پەنا بۆ بەنەزان دانانی ئەو ببەن تا هیچ نەبێ پاساو بە شوێنەکەوتەیی خۆیان بـۆ ئـەو فەلـسەفەیە بتاشـن"وا دەزانم مـارکس خـەیاڵی بـۆ ئـەوە نەچـووە کـەوا رۆژێـك دێـت دۆسـتەکانی هــەر ئەوەندەیان پـێ دەکرێ بۆ لەسەرکردنەوەی کە بڵێن ئەی مەردم لە مارکس مـەگرن وەها بێباکانە لە ئاین دواوە، چونکە کابرایەکی کەم زان بوو، ئاگاداری مێژووی کۆن و نوێ نەبوو. هەر هێندەی لەبارەی ئاینەوە دەزانی کە بە چاو دەیدیت"، بەم پێیەش بێت "دەبێت سیفەتی عیلمانیەت لە فەلسەفەکەی مارکسیەت داڕنـین و پێـی بڵـێین ئەمە گڕوگاڵی بابایەکی رق هەڵساوی کەم زانە"(٣٨).

دواتر لەبارەی دیاردەی فریودانی خەڵك بـەنێوی ئاینـەوە لەلایـەن پیـاوانی ئاینی یان غەیری ئەوانەوە بـاس لـەوە دەکـات کـە تەنانـەت ئـەو کردارانـەیش لـە دەرەنجامدا ریشەداریی هەستی ئاینیی مرۆڤ دەسەلمێنن و دەپرسێ "بۆچی پیاوێکی عادەتیی لاهور، کابول دڵیان نایەت بایی دوو دینـار لـەپێناو بەرژەوەنـەدیی گشتی ماندوو بن کەچی بە کوێرەوەری چەند سەد دینارێك پەیدا دەکەن و دەچن بۆ حەج؟ ...(مادییـەکان) دەڵـێن کـابرای حــەجکردوو دوای گەڕانـەوەی بـەهۆی کەشـیدەی سەریەوە باشتر دەتوانێ لە مامڵەتدا فیلێ لە خەڵك بکات... ئـەم خەیاڵـە نـەك هـەر بەتاڵە، بەرەوازیشە... چونکە ئەگەر بشسەلمێنین هەموو جاران حاجی بەنیازی فیلێ لە خەڵق کردن دەچێتە حەج، کە ئەمـە پێوەنـدیی بەراستیەوە نییـە، بـەوەدا هـەر هەڵوەسـتی مـام حاجیمـان رون کـردەوە، ئــەو خەڵقـەی کـە بـە کەشـیدەکەی هەڵدەخەڵەتێن، بۆ کام تەماعی مـادی لـە حـاجی دەسـەلمێنن فێڵیـان لـێ بکـات؟ بەراستی حورمەتی حەجەکە بەلای خەڵقەوە لەوەدا پتر دەردەکەوێ کە حـاجی بـۆ دەستبڕین حەج بکەن چونکە هەڵبەت ئەو نیازەی دەست بڕین، کە هەبێ، دەنـگ و

باسێکی دەگاتەوە لای خەڵق، ئیتر کە لەگەڵ ئەوەشدا گوێ نەدەنە فێڵبازییەکەی و هەر مامڵەتی لەگەڵدا بکەن، دیارە حورمەتی کەعبە گەلێك لەوە پترە کە من وتۆ بە خەیاڵماندا دێت.. حورمەتەکەش هی غەیبە نەك هی دنیا، دەنا دەبوو فێڵبازێکی کورد بچێ سەردانی قەندیل و دەشتی دزەییان بکات، کە ئەویان هاوینەهەوارێکی بەهەشت ئاسایە، ئەمیشیان ئەنباری گەنمە زێڕینەی وڵاتی کوردانە، ئیتر بگەڕێتەوە بۆ دێیەکە و شارەکەی خۆی و بە خەڵق بڵێ: ئاوەرن دەستم ماچ بکەن و لێم گەڕێن قۆڵتان ببڕم چونکە حەجی وڵاتە پیرۆزەکەتانم کردووە! ! فرۆفێڵی حەجکردووان پتر ئیسپاتی بەرزیی پلەی حەج لە دڵاندا دەکات نەك بە پێچەوانەوە... بیستوومە لە وتووێژدا گوتراوە لە ساڵی گرانیدا قورئانیان بەنان دەدا، بەمەش وا رادەنوانرا کە حورمەتی نان لە قورئان پتر بێت، بەڵام مەسەلەی فرۆشتنی قورئان بۆ پەیداکردنی نان لەساڵی گرانیدا نرخە مەعنەوییە یەکجار زلەکەی قورئان نیشان دەدات، چونکە لەو تەرزە قات وقڕییەدا هەر زێڕ و مڵك و شتی ئەوتۆیی نانی پێ دەهات، ئەگەر ئەولادت فرۆشتبا کەس نانێکی پێ نەدەدا، کەواتە ئەگەر راست بێ قورئان نانی هێناوە دیارە گەلێك بەولای زێڕ و مڵك و نانەوە بەحورمەت بووە لای ئەو کەسەی کڕیویەتی، چونکە قورئان نە دەخورێ نە لەبەردەکرێ و نە دەزێ و نە فلسێکت دەخاتە گیرفانەوە و نە هیچ جۆرە سوودێکی مادی لێ پەیدا دەبێ"(٣٩). "فکری مادی ئەگەر راستیان لەبیری خۆی نەباتەوە ناچارە دەبێ بیسەلمێنێ ئەو دینەی کە بەلای مادیەتەوە تەمومژی نەزانیی مرۆڤ و ساوایی گڕوگاڵی کۆمەڵایەتییە پتر چەنگاڵی لە مادە و مەعنای مرۆڤ گیر کردوە لە هەمووو ئەو یاسا و دەستوورانەی کە بەلای مادیەتەوە کاکڵ و ناوەرۆك و چەرخ و مەنگەنەی بوون و بەرەوپێش چوون و کامەرانییە"(٤٠).

نووسەر ئەو بۆچوونەی مادییەکان رەت دەکاتەوە کە پێیان وایە پەرستشەکان هیچ دەورێکی جەوهەریی لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی و بزووتنەوەی مێژوودا نییە، رەخنەکەی لەو رووەوەیە کە لە لایەك ئەگەر ئەو قسەیە راستیش بێ دیسان وابەستەبوونی سەرسەختانەی مرۆڤی باوەڕدار بە پەرستشە ئاینییەکانەوە نیشانەیەکی پرسیاری گەورە لەسەر تەفسیرە مادییەکە دروست دەکات، لەلایەکی

تریشەوە ناکریٚ شتێکی هێندە بیٚ بنج و بناوان و بیٚ رەگ و ریشە لە ناخ و سروشتی مرۆڤدا بەو شێوەیە شان بەشانی مێژوو لەگەڵ مرۆڤدا بەردەوام بیٚ و مرۆڤ خۆویستانە بەدوای بکەوێت و رێورەسم و داخوازیەکانی جێبەجیٚ بکات، لەم بارەیەوە نووسەر دەڵیٚ "بیٚ تەئسیربوونی نوێژ و رۆژوو و حەج و تەقوای عادەتی لە گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا نابێتە دڵدەرەوەی بابای ماتریالیست لە پێکگرتنی نرخی دین و دنیا لە نەزەر کۆمەڵانی مرۆڤ کە بەدرێژایی ئەزەل دینداریی عادەتییان کردوە، چونکە هەرچەندە ئەو دینداریيە عادەتییە گۆڕانیشی پەیدا نەکردبیٚ، دیسان بەلای کەمەوە لە دوو نوختەی زۆر گرنگەوە بۆچوونەکانی مادی پاشگەز دەکاتەوە:

نوختەی یەکەم ئەوەیە کە دەبوو لایەنی مادییەتی ژیان و کۆمەڵایەتی لە بنەڕەتدا ریٚ نەدا بە پەرەسەندنی دین و زوو بە زوو لە بن قورسایی و رۆشنایی راستییە مادییەکان دین خەفە بێت، چۆن دەشیٚ لەبەر رۆشنایی فیکری مادیدا بسەلمێنین کە دینی وەها بیٚ بنج و بیٚ بایەخ و زەرەربەخش (لە نەزەر مادییەتدا) بتوانیٚ بارتەقای مادییەت و پتریش لەو بەردەوام و بەرقەرار و رەگ داکوتاو بیٚ؟

نوختەی دووەم ئەوەیە کەوا دین بەولای بەردەوامییەوە دێت و سواری بەرژەوەندیی مادی دەبێت و لە خۆی خەرج دەکات. حاجی لوقمەی زاری خۆی و منداڵەکانی دەگێڕێتەوە و دەیکاتە بیتاقەی سەفەری سەر چاك و پیران... کوێخا گاڕەشەکەی بەدیاری بۆ خزمەت شێخ دەبات... تەڵاق خواردوو وەك دەروێشی گەڕیدە گونداوگوند لە مەلای دوازدە عیلم دەگەڕیٚ... ساڵانە دوو ملیۆن بەرخ و شەك لە کڕی حەجدا بەدەوری کەعبەوە سەردەبڕێت و گۆشتەکەی خەسار دەبێت"(٤١).

دوای ئەوە دیسان جەخت دەکاتەوە لەوەی "فێڵکردن و تەڵەکەبازی هەرگیز نابێتە بەڵگەی بێبایەخیی ئەو کارەی فێڵی پێوە دەکریٚ، لە هەموو ئەو بارانەشدا کە بەرگی ساختە لەبەر نیازی نهێنی دەکریٚ، حورمەت و بایەخی بەرگەکە بەئیسپات دەگات"(٤٢).

نووسەر هەر لە تەوەرەی باسکردن لە کاریگەریی ئاین لەسەر مرۆڤ وقووڵیی هەستی ئاینیی لە ناخی مرۆڤی ئاسایدا لە لاپەڕە ١٥٤ تا ١٦٢ی بەرگی دووەمی (مرۆڤ

و دەوروبەر)دا ئەو بۆچوونە رەت دەكاتەوە كە پاڵنەرەكانی جەنگی خاچپەرستەكان بە هۆكاری مادی و دەسكەوتی مادی لێك دەداتەوە و، لە دوو نوختەی سەرەكییەوە رۆڵـی ئـاین لـە بزوانـدنی مەسـیحیەكان بـۆ ئـەو جەنگـە دەخاتـە روو و پاڵنـەرە دنیاویستیەكان دەخاتە پەراوێزەوە، ئەوانیش بریتین لەوەی:

١– شـەڕەكە "لـە بنـەڕەت و رواڵەتیـشدا شـەڕێكی ئـاینی بـوو هەرچـەند لەوەشـدا وشكەباوەڕی سەرلێشێواو هاندەر بووبێ... بێگومان هەرای هێندە گەورە و بەردەولم بەبەریەوە هەیـە چـەندێ بلێـی لـە سوودپەرسـت و تـەماعكار و جـەردە و زۆردار و نیازمەند و فێڵبازان بخاتە جموجولێ" جا ئەگەر ژمارەیەك توجار و تەماعكاریش لەو نیوەندەدا سوودمەند بن و ئەم ئامانجە پاڵنەری جوڵەیان بووبێ، خۆ "زۆربەی ئـەو خەڵقە رەش و رووتەی كە بە شمشێرە كولەكانیان و لەشە زەرد و زەعیفەكانیان لە دوورایـی هـەزاران كیلۆمـەترەوە بـۆ فیـداكاری خۆیـان هەڵـدەكوتا چ سـوود و بەرژەوەندیی دنیاییان لەو قوڕبەسەریەدا نەبوو".

بۆیە پێی وایە وەك چۆن هەڵوەسـتە زۆر باسـكراوەكەی ئـەللۆرد ئەلـەنبی سەركردەی لەشكری ئینگلیز لە دوای داگیركردنی شام لە شەڕی یەكەمی جیهانیدا كە لەسەر قەبری سەلاحەدیندا وتی "ئەم زاڵبوونە درێژەی شەڕی خاچە) نابێتە بەڵگـە لەسەر ئەوەی كە شەڕی جیهـانیی یەكـەم و دووەم شـەڕی ئـاینی بـووبن و دنیـایی ئیمپریالیـستی نـەبووبن، ئـاوایش بـوونی دنیادۆسـت و هەلپەرسـت لـە سـوپای خاچپەرستەكاندا نابێتە بەڵگە لەسەر دنیابوونی هێرشەكە.

٢– نووسـەر پێـی وایـە شـەرمكردنی مرۆڤـی دنیاویـست لـە دەرخـستنی نیـازی راستەقینەی خۆی و بەرگگرتنی بە توێژاڵێكی ئاینی، لەبەرامبەریشەوە شانازیكردنی بابای ئاینپەروەر بە هـەر كـردەوە و نیـازێكی ئـاینیی خـۆی، بەڵگەیـەكیترە لەسـەر ریشەداریی هەستی ئاینی، "بۆچی كە حاجی دەچێتە حەج و یا نوێژكـەر دەسـتنوێژ دەشوا و یا سۆفی قاچی شێخەكەی ماچ دەكا هیچیان خۆی ناچار نابینی وەك بابای

دنياويست كارهكهى بشارێتهوه وه يا ئينكارى بكا و يا بهرگى ديكهى تێ وهرپێچێ؟!... لهشهڕى خاچيشدا ئهو كۆمهڵانهى بهناوى عيسا و شوێنه پيرۆزهكانى فهلهستين دهكۆشان و خۆيان بهخت دهكرد بهوپهڕى شانازييهوه و پڕبهدهم مهبهسته ئاينيهكانيان دهردهبڕى، (كهچى) سوودپهرسته دنيادۆستهكان سهد بهرگى درۆزنى تهفرهدهرى بهههڵهبهريان لهبهر تهما و حهزه بهدهكانيان دهكرد و ههرچى دزێوييهكى سهر به دنياى تێياندا ههبوو به نهخش و نيگارى دين دهيانڕازاندهوه وهك كه لهم رۆژانهدا دێن دهم و چاوى ناشيرين به ماكياژ جوان دهكهن... ئهگهر پاره و مڵك و عهبد و جاريه هاندهر بوونايه خۆ ئهو كهسانهى كه خهڵقهكهيان بهرهو شهڕ دهبرد زمانيان نهبڕابوو هاوار بكهن: هۆ خهڵقينه با بچين بۆ سووريه و فهلهستين و ميسر خۆمانيان لێ دهوڵهمهند بكهين. جا ئهگهر خهڵقيان بهدوادا بهاتايه دياره شهڕهكه بۆ دنيا بووه".

بۆيه نووسهر راشكاوانه دهڵێ "گێڕانهوهى شهڕى خاچ بۆ هۆى مادى و ئابورى و تهماى دنيايى كارێكى سافيلكه و سهراوييه و دژى ههموو راستيهكى مێژووييه".

٣- حهقيقهتى غهيب و حاڵهته رۆحييهكان:

نووسهر له دوو توێى قساندا له چهند جێيهكدا ئاماژه به حهقيقهتى ههبوونى خودا و جيهانى نابهرههست و خهسڵهته رۆحييهكانى مرۆڤ، بۆ نموونه سهبارهت به زاراوهى بوونى هێزهكى (الوجود بالقوة–potential) واته تواناى شاراوه و دهرنهكهوتووى مرۆڤ كه دهركهوتنى لهسهر كات و تهمهن وهستاوه (وهك تواناى قسهكردن و سێكس له منداڵدا) كه ههر يهكهيان له قۆناغێكى پێشكهوتووتردا دهردهكهون، بوونى ئهو هێزه كه دهركهوتنى دواخراوه دهبێ له لايهن خاوهن بڕيارێكهوه دواخرابێ ئهگينا له روانگهى نهبوونهوه ساتى ئيستا و دواى ههزاران و مليۆنان دهقيقه و سهعاتيش ههر وهك يهكه "ئهو مادهى فهيلهسوفه ماددييهكهى بۆ ئێمهيان باس كردوه لهخۆوه ناتوانێ له پێشهوه مشورى ئهو بوونه هيزهكييه بخوات،

چونكه ئیراده و ئیدراكی نییه نه هەست بەخۆی بكات و نه خەریك بێت بەشتانەوە، واته دواخستنی ئەو سیفەت و هێزانه بۆ كاتیكی ئاینده ئاماژه بۆ ژیرییەك دەكات له پشت ئەو بڕیارەوە، مادەیش بیٚ گیان و ژیرییه –هەروەهاش خاسیەتی وەك زیندوێتی و ئیراده و هۆش كه بوونی هێزەكییان له مادەدا نەبوو، مومكینی نییه لـه هـەناوی مادەی مردوودا ورده ورده به تێپەڕینی كـات برسـكێنیٚ، چـونكه لـه نوختەنـەزەری (نەبوون)ەوه دەقیقەی ئێستاكه و دوای ئەو و دواتر و هەتا كۆتایی ملیۆنەها دەقیقه هەموویان وەك یەكترن، هیچ تاكێكیان ناتوانن شتێك پەیدا بكەن كه ئەوی بەر خۆی پێی پەیدا نەكرابوو دەنا دەبیٚ بڵێین هێزێكی سیحری و غەیبی لەو تاكەیاندا هەبوو، كه ئەمه دژی هەموو بیركردنەوەیەكی مادییه. ئەو فەیلەسوفانەی دەڵـێن مـاده لـه فلانه پلەدا و له فلانه باردا قابیلیەتی (ژیان)ی لیٚ پەیدا دەبیٚ، سیفەتێكی نامەوجود بۆ مادەكه له غەیبەوه دەخوازنەوە(ئەمەش جەرگەی میتافیزیكیەته)"، دواتر دەڵیٚ "فەیلەسوفی مادی كه نەسەلمینیٚ (خوا) ئەو بوونه هێزەكییـەی لـه مـادەدا خـەلق كردووه دەبیٚ بسەلمێنیٚ كه ئەو مادەی ئێستا قسەی لیٚ كـراوه هـەر بـەجاریٚ لیـی هەڵناستیٚ بەره بەره خاسـیەتێك لـه هـەناوی خۆیـدا بڕسـكێنیٚ كـه پـێشتر وجـودی نەبووه"(٤٣)

سێیه‌م: **رۆڵی ئه‌رێنیی ئیسلام و زانایان و دامه‌زراوه‌ ئاینیه‌کان**:

مه‌سعود محه‌مه‌د خۆی به‌ لایه‌نگری ئایدیۆلۆژیایه‌کی ئاینی یان غه‌یره‌ ئاینی بڕیار نه‌داوه‌ که‌ له‌ روانگه‌ و چاویلکه‌ی ئه‌وه‌وه‌ شته‌کان ببینێ و بخوێنێته‌وه‌، هه‌روه‌ها، ئاساییه‌ که‌ له‌ خۆڕا خۆشی نه‌کردبێته‌ نه‌یاری هیچ فیکره‌ و ئایدیۆلۆژیایه‌ك مه‌گه‌ر به‌ لێکدانه‌وه‌ و توێژینه‌وه‌ ده‌رك به‌ زۆریی و زه‌قیی هه‌ڵه‌کانی بکات. به‌واتایه‌کی تر ئه‌وه‌ی نووسه‌ر له‌ روانگه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ و نالایه‌نگره‌وه‌ بۆ واقیع و مێژووی روانیوه‌ و ئه‌و به‌ربه‌سته‌ ده‌روونیه‌ی رێ له‌ لایه‌نگرانی ئایدیۆلۆژیاکان ده‌گرێ دان به‌ لایه‌نه‌ ئه‌رێنییه‌کانی به‌رامبه‌ره‌کانیاندا نه‌نێن لای ئه‌و نه‌بووه‌، بۆیه‌ ئه‌گه‌ر دیمه‌نێك یان هه‌ڵوێستێك یان به‌هایه‌کی له‌م یان له‌و ئاییۆلۆژیا یان که‌س و گرووپه‌وه‌ دیبێ باسی کردووه‌، لێره‌وه‌یه‌ ئه‌گه‌رچی ئه‌و خۆی به‌ که‌سێکی ئاینخواز دانه‌ناوه‌ و خۆی گوته‌نی له‌ چه‌ند مانگێك زیاتر سه‌ری خوێندنی به‌ حوجره‌دا نه‌کردوه‌ و ته‌نانه‌ت درێژه‌ی به‌ نه‌ریتی بنه‌ماڵه‌که‌ی له‌ کردنه‌وه‌ و وتنه‌وه‌ی زانسته‌ شه‌رعیه‌کان نه‌دا، به‌ڵام ده‌بینی هه‌ڵوێسته‌کانی له‌مه‌ڕ زۆر مه‌سه‌له‌ی مێژوویی په‌یوه‌ندیدار به‌ ئه‌ده‌ب و سیاسه‌ت و ئاین و مێژوو جیاوازییه‌کی به‌رچاوی هه‌یه‌ له‌گه‌ڵ ئه‌و ئاراسته‌ گشتییه‌ی که‌ رۆشنبیرانی سه‌ر به‌ فیکره‌ی چینایه‌تی و سیکیولاریزم له‌ کۆن و نوێدا گرتویانه‌ته‌ به‌ر، که‌ هه‌میشه‌ له‌ چاویلکه‌ی ته‌سکی فه‌لسه‌فه‌ و ئایدیۆلۆژیا و حزبه‌کانیانه‌وه‌ بۆ دیارده‌ ئه‌ده‌بی و مێژووییه‌کانیان روانیوه‌ و راڤه‌یان کردوون و له‌نێو ئه‌وانه‌دا وێنه‌ی ئاین و زانایان و دامه‌زراوه‌ ئاینیه‌کانیان به‌شێوه‌یه‌کی سه‌لبی پێشان داوه‌.

مه‌سعود محه‌مه‌د ده‌ڵێ "نووسه‌ری مولته‌زیم که‌ یه‌خه‌گیری مێژوو ده‌بێ به‌زۆره‌ملێ ده‌یخاته‌ سه‌ر زه‌وی و فه‌لسه‌فه‌که‌ی ده‌کا به‌ کفن و له‌به‌ری ده‌کا، پێشت ده‌ڵێ فه‌رموو سه‌یرکه‌ فه‌لسه‌فه‌که‌م چه‌ند گونجاوه‌ له‌گه‌ڵ مێژوو. من ده‌ڵێم نابێ تیشکی فه‌لسه‌فه‌ وه‌ك شه‌وقی نیۆنی سه‌وز و سوور ده‌وروبه‌ری خۆی به‌ ره‌نگی خۆی ره‌نگین بکا، ده‌بێ فه‌له‌سه‌فه‌ تیشکێکی بێ ته‌ره‌فانه‌ بخاته‌ سه‌ر واقیع تا راستی و نهێنییه‌کان ده‌رخا، ئه‌گه‌ر وانه‌کا به‌هه‌ڵه‌مان ده‌با"(٤٤).

ئەم بێتەرەفییەی نووسەر بووەتە مایەی ئەوەی نەسڵەمێتەوە لەوەی ئاماژە بە چەندین رووکاری گەش و ئیجابیی لە مێژووی ئیسلامی و کاریگەریی ئاینی ئیسلام لەسەر گەشەپێدانی باری رۆشنبیری و ئەدەبیی کورد و بەرۆپێدانی گیانی مرۆڤدۆستی و دادپـەروەری لـەناو رۆڵەکانیـدا بـدات، ئەمـە لەکاتێکـدا زۆرێـك لـە رۆشـنبیرانی هاوسەردەمی ئەو گەر ئەو راستیانەشیان زانیبیّ(لە نموونەی دۆستە کۆمیۆنیستەکە کە مەسعود محەمەد وتوێژەکەی لەگەڵ کردوە و پیشتر باس کرا) لە نووسینەکانیاندا رایان نەگەیاندوە و دانیان پێدا نەناوە، چونکە ئەوان بێلایەن نەبوون و دان نانیشیان بەو راستیانەدا پێچەوانە وەستاوە لەگەڵ هەژموون و بەرژەوەندی و بنەماکانی فیکری و فەلسەفی و ئایدیۆلۆژییانـدا، کـە بەلایـەوە ئـاین تلیکـی گـەلان و چـەکی دەسـتی چەوسێنەران بووە.

لەناواخنی نووسـینەکانی مەسـعود محەمـەد دا لـە چـەندین جـێ و بۆنـەی جیاوازدا بەشـێوازی جۆراوجـۆر ئامـاژەی بەسـینەفرانی و لێبـوردەیی و گـشتگیری و گیانی ئـازادیخوازی و مرۆڤدۆسـتی و هاقپـەروەری ئیـسلام کـردوە و زۆر هەڵوێـستی شۆڕشگێڕانە و پێشکەوتنخوازانەی ئاینەکە و پێشەوا و زانایانی بە نموونە دێنێتەوە و دەوری دامـەزراوە ئاینییـە کلاسـیکیەکان (بەتاییـەت خوێنـدنی حوجرەکـان) لـە برەوپێدانی زانست و ئەدەب و رۆشنبیری و یەکخستنی هەستی خەڵکانی پارچەکانی کوردستاندا بەئیجابی هەڵدەسەنگێنێ.

دەتوانین لە چەند تەوەرەیەکدا ئاماژە بەو بۆچوونانەی مەسـعود محەمـەد بکەین:

١- هەستی ئاینی و نەتەوەپەروەریی شاعیر و رۆشنبیرانی کلاسیکی کورد:

مەسعود محەمەد لە تەفسیرکردنی هەڵوێستی نەتەوەییانە و هەقدۆستانەی شاعیر و رۆشنبیرانی کلاسیکی کوردا، جیاواز لە زۆرێك لە رۆشنبیر و ئەدیبانی چەپ و ناسیونالیستی کـورد کـە هـەوڵیان داوە ئـەو هەڵوێـستانە لـە کاریگـەریی هەسـت و پاشخانە ئاینیەکە دابڕن و بیگێڕنەوە بۆ هەستی چینایەتی یان ناسیونالیستیی دابڕاو

له پاشخانی ئاینی، دوو خاڵی لەبەرچاو گرتووه تا بتوانێ لێکدانەوەیەکی دروست بۆ ئەو هەڵوێستان بکات:

١- وەك خووی بنەڕەتیی خۆی بێتەرەفانه و بە چاویلکەیەکی بێڕەنگ بۆ ئەو مێژووی ڕوانیوه.

٢- بەپێوەرەکانی عەقڵی ئەو سەردەمە و لە ڕوانگەی هەستی گشتیی و بەها باوەکانی ئەو قۆناغە مێژووییە تایبەتەوە هەڵوێستەکانی ئەو شاعیرانەی هەڵسەنگاندوه نەك بە پێوەرەکانی نیوەی دووەمی چەرخی بیستەم و باری فیکری و ئایدیۆلۆژی و سیاسی زاڵ بەسەر بارودۆخی ئەمەی دواییدا، بۆیە جیاواز لەو دووچینە ڕۆشنبیری باس کران، پێی وایە هەرکام لە شاعیرانی کۆن (لە نموونەی حاجی قادری کۆیی) پێش لەوەی هەر شتێك بووبن هەڵگری فەلسەفە و باوەڕی ئیسلامەتی بوون، ئەو هەستە شۆڕشگێڕی و نەتەوەپەروەری و دادخوازییەش کە تێیاندا بووە تەنیا هەستێکی ئاینی و باوەڕێکی پاکی ئیسلامەتی ناواخن بووە و لە ڕوانگەی جێبەجێکردنی فەرمانی شەریعەتەوە دژی کاری نەنگ و بەد وەستاون و هەوڵی هۆشیارکردنەوەی خەڵکیان داوە.

بۆ نموونە لەبارەی وەستانی مەلای ئیبوئادەم دژ بە ستەم و ڕەفتاری نەنگی خەڵك یان دەسەڵاتدار و کاربەدەستانی ئەو کاتە دەڵێ "ئەوەندەی بیستبێتم و زانیبێتم وله کتێبی بایەخداردا خویندبێتمەوه بۆم ساغ نەبۆوە مەلای ئیبنو ئادەم کوردایەتی کردبێ بە واتای بزووتنەوە یان فەلسەفەیەکی قەومی. بەڵێ بەپێی ئەوەی کە مسڵمانێکی ڕاست بووە و لە خوا ترساوە و بڕوای بە قیامەت ترسی دنیای لە دڵدا بردۆتە دەرێ، موکینە لە ڕێبازی ئەنجامدانی فەرمانی شەریعەتەوە بەرەنگاری کاری ناڕەوای حکومەتی ئەوسای بووبێ... جا ئەگەر عوسمانییەکان فەرمانڕەوا بووبن یەخەگیریان بووبێ و کەوتبێتە هەڵوەستی وەها لەڕێی مەفهومی بەرهەڵستیکردنی بێگانەوە لە ڕواڵەتدا شێویەیەکی کوردپەروەری وەرگرتبێ، بەڵام ئایا ئەو کارانە هەموویان کە لە پەراوێزی واتای ئاین دەرناچن تا بشڵێی بەنرخ و پیرۆز و شەرافەتکارن، مومکینە پێیان بگوترێ کوردایەتی؟"(٤٥).

هەروەها پێی وایە کە پاشخانی فیکری حاجی قادری کۆیی کە یەکێ لە ڕێبەرانی شیعری نەتەوایەتیی هاوچەرخە، هەر پاشخانێکی ئاینی بووە و لەژێر کارتێکردنی ئایندا هەڵوێستی ئازادیخوازانە و نەتەوەپەروەرانە و دژایەتکردنی دەرەبەگ و زاڵمانی گرتۆتەبەر، نەك بەپاڵنەری هەستی چینایەتیی یان ناسیونالیستی. لەم بارەیەوە دەڵێ "وردبوونەوە و سەرنجگرتنێکی ژیرانە لە هەڵبەستەکانی حاجی تێمان دەگەیەنێ پاشخانی سەقافەتی حاجی پاشخانێکی ئیسلامی مێشك کراوەیە کە پەندی لە داهێنان و دۆزینەوە زانستیەکانی ئەوروپای سەدەی نۆزدەم وەرگرتبێت و باوەڕی بە سوود و دروست بوونیان هێنابێت"(٤٦).

جا هەوڵ دەدات ئەوە بدۆزێتەوە ئایا لە شەریعەتی ئیسلامدا هیچی وەها هەیە خاوەن بیروڕایەکی موسڵمانی پتر لە سەد ساڵ پێش ئەمڕۆی وەك حاجی قادری کۆیی ڕاستەوخۆ بخاتە سەر دوژمنایەتیی یەکێك لەو تاقمە کۆمەڵایەتیانەی بە زاراوەی نوێ پێی دەگوترێ چین؟ بە دەربڕینێکی دی ئایا ئیسلام پشتگیری لە بیرۆکەی چینایەتی –بە مانا مارکسییەکەی– دەکات تا بگونجێ حاجیش لەوە فیکرەی دوژمنایەتیی چینی دەرەبەگی وەرگرتبێ، یاخود حاجی قادی لە ڕوانگەیەکیتری ناچینایەتییەوە دژایەتیی دەرەبەگی کردوە؟

نووسەر سەرەتا لەبارەی تێڕوانینی ئیسلام بۆ مەسەلەی جیاوازیی چینە کۆمەڵایەتیەکانی نێو کۆمەڵگە دەڵێ "فیکرەی داد لە ئیسلامدا لەسەر بناغەی چینایەتی هەڵنەستاوە... بێگومان ئیسلام دەوڵەمەندێکی نوێژکەری خۆشتر دەوێ لە هەژارێکی نوێژنەکەر، بەڵام گومان لەوەشدا نییە کە پتر لەسەر هەژار دەکاتەوە تا دەوڵەمەند هەرچەند لەسەرکردنەوەکە لە نوقتەی (دژایەتی دەوڵەمەند)ەوە سەری هەڵنەداوە چونکە ئیسلام سەر بەچینبوون و سەر بەرەگەزبوونی نەکردوە بە تاوان... لە هەمان کاتیشدا ئەمەی لە خۆی نەکردوە بە ئامانج دەوڵەمەند و زەویدار و دەرەبەگ هەتا قافی قیامەت دەبێ ئیمتیازەکەیان هەر بمێنێ، چونکە مەعلومە سوودی گشتی بەپێی کات و بار لە چدا بێت ئیسلام ئەوە بە یاسا دادەنێ".

دواتر لەبارەی پەیوەندیی ئەم فەلسەفەیە بە بیرکردنەوە و هەڵوێستەکانی حاجی قادرەوە دەڵێ "بێگومـان لـە سەرتاسـەری شـەریعەتی ئیسلام بـە هـەموو سەرچاوەکانی یاسادانانیەوە تاکـە یـەك رێچکۆڵە بەدەسـت ناکـەوێ ببرێتـەوە بـۆ فیکـرەی چینایەتی تـاکو بەئومێـد بـین لـە شـەریعەتەوە مامۆسـتاییێك پەیدا بێـت دوشمنایەتیی دەرەبەگ فێری حاجی قادر بکات" هەروەها پێی وایە "هاتنی قـسەی هەژار دۆست وەیا ستەم نەویست لە هەڵبەسـت و نووسـین خـۆی لـە خۆیـدا نابێتـە بەڵگەی بوونی فیکرەی چینایەتی لای خاوەنەکەی، چونکە بەزەیی بـۆ هـەژار و رق هەڵگرتن لە ستەمکار میراتێکی هەزاران ساڵی مرۆڤە".

لە کۆتایی وردبوونەوەکەیدا دەگاتە ئەوەی بڵـێ "ئێمـە چـەندێکی خۆمـان قووڵ بکەینەوە بـۆ بـنج و بنـاوانی فەلـسەفەی ئیـسلام بـەنیازی وەدەسـت هێنـانی بنگەییێکی فیکری کە یەکێکی ئازادیخوازی وەك حاجی قادر بەرەو خۆ دانە پاڵ (چین) ببات دەستمان بە شـتێك ناگـات جگـە لـە فیکـرەی (داد)ی ئیسلامی... لەبەرئەمـە چەندێکی خەریك بین لە لایەنی ئیسلامەتی حاجی قـادرەوە فیکـرەی چینایەتی لـە هەڵبەستەکانی حـاجی بدۆزینـەوە هـەر بـە دەوری خۆمانـدا دەسـوڕێینەوە بـۆ ئـەو سەرشارەی کە لە سەرتاوە لێی کەوتینە بزوتنەوەوە، ئەویش سەرچاری ئیمان وئەو مەفهومانەیە کە لەوەوە وەردەگیرێن"(٤٧).

مەسعود محەمەد تەنیا کۆششی دادویستانە و ئازادیخوازانەی مـەلای ئیبنـو ئادەم و حاجی قادری کۆیی بۆ کاریگەریی پاشخانە ئاینیەکەیان ناگێڕێتەوە، بـەڵکو پێی وایە "هەموو شیعری کوردی بەر لە پەیدابوونی حزبە (چـین پـەروەر)ەکـان لـە کوردسـتاندا لــە گۆشــەنیگای دادپــەروەری و فــەرمانی ئــاینیی پاکــەوە بــەرەو بەرهەڵستیکردنی کاری بەدەوە رۆیشتوون"(٤٨).

**** ****

٢- رۆڵی حوجرەکان و مەلایانی مزگەوت لە خزمەتی ئەدەب و رۆشنبیری و دۆزی کورددا:

مەسعود محەمەد جیاواز لە ئاپۆرەی رۆشنبیرانی ئەو سەردەمە -کە بەزۆری سەر بە فیکرەی ماتریالیزم و چینایەتی بوون- کە ئاین و دامەزراوە و زانستەکان و زانایانی ئاینیان بە هێما و نیشانە و سەرچاوەی دواکەوتن و نەهامەتی گەلی کورد دادەنا و بەچاوی سووك بۆ رۆڵ و پایەیان دەڕوانین، لە چەندین جێدا بە بایەخەوە باس لە رۆڵی ئاین و دامەزراوە زانستییە ئاینییەکان و زانایانی ئاینیی کوردستانی کردوە.

نووسەر باس لەوە دەکات کە شێوازی خوێندنی فەقێیایەتی لە سەرتاسەری کوردستانی گەورەدا لە مێژووی دوور و نزیکیدا رۆڵێکی گەورەی لە بەیەکەوە گرێدانی پارچەکانی کوردستاندا دیوە و برەوی بە هەست و هۆشی نەتەوەیی داوە، هەروەها مەدرەسە شەرعییەکان رۆڵی خوێندنگە و زانکۆ هاوچەرخەکانیان بینیوە و زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتیەکانیان تێدا خوێنراوە و سەرچاوەی گەشەپێدانی رۆشنبیری و ئەدەبی کورد و پێگەیاندنی چەندین زانا و ئەدیبی گەورە بوون کە بەهۆی پلە و پایەی زانستی و ئاینییانەوە پلەو پایەی گرنگیان لە ناوەندی زانستی و نێو دەسەڵاتی سەردەمی خۆیاندا گرتوە.

ئەوەی مەسعود محەمەد لە پەسنی رۆڵی حوجرە و زانا ئاینیەکانی کوردستاندا گوتویەتی لەنێو رۆشنبیرانی هاو ئاست و هاومەشرەب و هاوسەردەمی ئەودا شتێکی دەگمەنە و، بەو کارەی بەرگرییەکی بوێرانەی لەو دەزگا و کەسایەتییانە کردوە، کە ئەو بەرگرییەی هێندەی وەستانەکەی بەرووی چەپەکان و رۆشنبیریی چەپایەتی باڵادەستی ئەو سەردەمەدا تاکانە و سەیر بووە. رەنگە هەر لەو رووەشەوە بووبێ کە تۆمەتی "کۆنەپەرستی" دراوەتە پاڵ، وەك پێشتر لەسەر زمانی خۆی ئاماژەمان بۆ کرد.

مەسعود محەمەد لەو بارەوە لە بەشی یەکەمی (حاجی قادری کۆیی)دا باس لەوە دەکات کە "چەندین بنەماڵەی زانا بۆ ماوەی سەدان ساڵ شەوچرای

خوێنده‌واری و ئه‌ده‌ب بوون و... تا راده‌یێك باری بێ كیانیی و بێ هێزیی و هـه‌ژاری مه‌یلله‌ته‌كه‌یان راست كردۆته‌وه... بێگانه‌یه‌ك كه ده‌ڵێ و ده‌نووسێ (قدوتنا و مولانا الشیخ خالد الكردي) بیه‌وێ و نه‌یه‌وێ ته‌واوێك له گوته‌ی بێ حورمه‌ت ده‌لێسته‌وه كه بێ شه‌رمانه له كورد ده‌گیرێ"، هه‌روه‌ها ده‌ڵێ "هه‌ر یه‌كه له‌و مه‌لا و پێشڕه‌وانه‌ی ئاین و ته‌ریقه‌ت و ئه‌ده‌ب به‌قه‌ده‌ر قاره‌مانێكی میللی پشتگیریيان لـه كـورد كـردوه به‌چه‌كی زانست و مه‌عنای سه‌رده‌می خۆیان... مه‌لایه‌تی له شیعری تێكڕای شاعیرانی پێش قۆناغی نوێ دیمه‌نێكی تابلێی به‌رچاوه... ئارایشت و زینه‌تی به‌شێكی زۆر لـه شیعری شاعیره‌كان راسته‌وخۆ له كتێب و زانسته‌كانی مزگه‌وته‌وه هه‌ڵده‌ستان... له دیوانی حاجی قادردا چه‌ندین هه‌ڵبه‌ست هه‌ن زاده‌ی كوتومتی مزگه‌وتن، وه‌ك ئه‌ویش هه‌موو ئه‌و شاعیرانه‌ی مه‌لا بوون و به‌دوایی شۆره‌تی غه‌له‌به‌ی لێ كردوون وه‌ك نالی و مه‌وله‌وی و وه‌فایی و بێخود و صافی، ئه‌سه‌ری خوێندنی مزگـه‌وت لـه سه‌رانـسه‌ری دیوانه‌كانیاندا دێته به‌ر هه‌موو چاوێك"(٤٩).

جا له‌به‌رامبه‌ر ئه‌وانه‌ی به چاوی سووك سه‌یری زانسته‌كانی ناو قوتابخانه شه‌رعییه‌كانی مزگه‌وت ده‌كه‌ن وه‌سفێكی به‌هێز بۆ رۆڵی ئه‌و زانستانه له سه‌رده‌می خۆیانـدا ده‌كـات و بـه به‌شـێك لـه زانـسته گرنگـه‌كانی مرۆڤایـه‌تییان داده‌نــێ و زاناكانیشیان به زانای گه‌وره‌ی ئاین و زانست داده‌نێ و، ئه‌و جۆره كه‌سـانه‌ی بـه‌و شێوه‌یه له خوێندنی مزگه‌وت ده‌ڕوانن به "نابه‌له‌د" ناو ده‌بات و پێـداگریی ده‌كـات له‌وه‌ی توانای مه‌لاكانی جاران بۆ سه‌رده‌می خۆیان به‌به‌راورد به توانای خوێنده‌واڵی ئه‌مڕۆ زۆر پێشكه‌وتووتره و ده‌ڵێ "خوێنه‌ر وا تێنه‌گا خوێندنی مزگه‌وتان شتێكه و زانست شتێكی دیكه‌یه: به‌ر له راپه‌ڕینی زانستی نوێی ئه‌ورووپا له هه‌موو جیهاندا هه‌ر ئه‌وه زانست بوو كه‌وا لـه مزگه‌وتـه‌كان بـه ده‌رس ده‌گوترانـه‌وه، تائێـستاش لـه‌نێو زاناكـانی ئـه‌ورووپادا كـه نـاوی ئـیبن سـینا دێ وه‌ك نـاوی ئه‌نیـشتاین هـاتبێ وایـه، مه‌علومته ئیبن سیناش مـه‌لاییێكی زێـده گـه‌وره‌ی سـه‌رده‌می خـۆی بـووه. لـه‌رووی نابه‌له‌دیشه‌وه گه‌لێك له گه‌نجه‌كانمان به‌لایانه‌وه خوێنـدنی دیـن خوێنـدنی جه‌هلـه، كه‌چی گومان له‌وه‌دا نییه مامۆستای ئه‌و گه‌نجانه‌ش نابن به فه‌قێی باش لای مه‌لای

ئیبنوئادەم ئەگەر ئیمڕۆ زیندووبایە...بە تێکڕایی خوێندەواری ئیمڕۆی کورد بەراورد بکە لەگەڵ مەلاکانی لەمەوپێش و هەر لایە بەپێی زەرف و کاتی خۆیان هەڵیان سەنگێنە، بێگومان تەرازووی مەلاکان یەکجار سەنگینتر دەبێ... مەلاییکی کوردی ٤٠٠ ساڵ پێش ئەمڕۆ هاوتای خوێندەواری (نموذجي)ی سەردەمی خۆی بووە، واتە ئەو زیاتر کوڕی رۆژگاری خۆی بووە لە مامۆستاییێکی کورد... پیاوێکی وەك ئیبراهیم حەیدەری کە بوو بە شێخولئیسلام لە دوارۆژانی خەلافەتی عوسمانی مەلاییێکی هەولێری بوو، بەپێی دەوری خۆی پایەییێکی نەهێشتەوە لە رەوتی زانیاری و ئاینی و جیهانی کە بۆ مەلاییێك مومکین بێ لێی سەرکەوێ.لەو دەمەدا ئەم مەلایە لە رووی هێز و دەسەڵات وناوو مەقامی رۆشنبیرییەوە چەندین مەیدان لە پێش خوێندەوارانی ئیمڕۆی کوردەوە دێ بەپێی کاتی خۆیان، پایەی شەیخولئیسلام لەوە بەرزترە یەکێك بگا بە پایەی پاداشتی نۆبڵ، خۆ دیارە تا ئێستا تاکە کوردیك نە ئەو پاداشتەی وەرگرتوە نە لە دوارۆژیکی بەرچاویشدا بەتەمایە وەریگرێ... خوێنەوارێکی دووسەد ساڵ لەمەوبەری کورد کە دەبوو بە پێشەوا لە مەیدانی رۆشنبیریدا شەهادەکەی لە فێرگەییێکی کوردستان وەردەگرت و لزومی نەبوو بەوە لە پێناویدا بچێ بۆ دەرەوە"(٥٠).

دواتر ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە چۆن دیاردەی خوێندنی حوجرە و مزگەوتەکان لە کۆمەڵگەی کوردەواریدا لە هەمو نەتەوە موسڵمانەکانیتر زیاترە و ئەمەش بووە بە مایەی ئەوەی زانایانی کورد لە هاوپیشەکانیان لە نەتەوەکانیتر لەو سەردەمەدا پێش بکەون و دەڵێ" ئەم خوێندنە وەك لە کوردستاندا بە دەشت و شاریەوە باوەشی بۆ کرابۆوە نە لە نێو تورکان و نە عەرەبان و نە فارسان تا ئەوەی بزانم نە هیچ میلەتێکی دیکەی ئیسلامدا هێندە خۆش ئامەدیی لێ نەکراوە... ئەم زاهیرەیە وا بووە سرنجی نووسەری غەیرە کوردیشی لێرە بەپێشەوە راکێشاوە، یەك لەمانە نووسەری تورك "رضا توفیق" لە کتێبی "مفصل قانون الفلسفة" قسە نەقڵ دەکا لە (میزان الحق)ی حاجی خەلیفە کە دەڵێ: زانستەکانی فەلسەفی لە رێی فەقێیەکانی کوردی کوردستانەوە لە تورکیادا ژیانەوە"(٥١).

شانازيكردنى خۆيشى بەناوو شۆرەتى زانا و شاعيرانى كورد كـە دەرچـووى ناوەندە زانستييە ئاينيەكە بوون ناشارێتەوە و دەڵێ "من لە سرنج و تێفكرينم لەگەڵ خۆمدا، بەوپەڕى سادەيى و بێ تەمسيليەوە، هەستى لەخۆ رازيبوونم دەجـوڵێ كـە دەبينم نالى و شێخ رەزام لـە ريـزى هـەرە پێـشەوەى شـاعيرانى ئيـسلامەوە دێـن... مەولانا خاليد و كاك ئەحمەدى شێخ شان بەشانى گەيلانى و شاهى بوخارا دونيـاى تەسەوفم بۆ دەگەڕێن... ئيبنو ئادەم و ئيبنو حاجيب بـە قـەدەر (عـچد و شـريفى و جرجانى) لە مەلايەتيدا پێشەوان... بەشێكى زۆر لە خەفەتم دەڕەوێتەوەبـەو چـرايە گەش و تريفەدارانە كە لە بنگەكانى ئاينى وزانياريى كوردستانى كۆنەوە بە تيـشكى چاو خيرەكەيان عەيبى هەژارى و بێ دەسەڵاتى و بێ كيانيى كوردم بۆ دادەپۆشن".

لـەم تيڕوانينــەوە مەسـعود محەمــەد بەگژاچـوونەوە و سـووك كردنــى زانــا ئاينيەكانى كۆنى كورد بە "خۆ خنكاندن" لە قەڵەم دەدات كە دڵى ناحـەزانى كـورد خۆش دەكات و دەڵێ "بەراستى كوژاندنەوەى ناو و روەت و شۆرەتى چراكانى زانست و ئاين و ئەدەب لە مێژووى كورد ئەو كارە خۆ خنكێنەيە كە ناحەزى كـورد حـەزى پێدەكا و چاوەنۆڕيەتى"(٥٢).

مەسعود محەمەد لە كتێبى (اعادة التوازن الى ميـزان مختـل)دا رۆڵێكيديكـەى گرنگى حوجرەكانى كوردستان و خوێندنى فەقێيەتى باس دەكات، كە ئەويش بريتييە لەوەى لەكاتێكدا كورد بەدرێژايى هەزاران ساڵ بۆى رێك نەكەوتوە لـە چوارچـێوەى كيانێكى نەتەوەيى يەككگرتوودا كۆ ببێتەوە كە خەڵكى هەموو ناوچەكانى لەسەر يەك شێوە گوزەران و رەفتارى كۆمەلايەتى بژين و بەهايەكى نەتەوەيى و داب و نەريتێكى گشتييان بۆ دروست ببێ و كەرەسـتە و ئـامرازى بەيـەك گەيـشتن و پێكـەوەژيان و ئاڵوگۆڕى بەرژەوەندييەكانيان نەبووە و قەت رێ نەكەوتوە بەرژەوەنـدييێكى گـشتى هەموويان بجولێنێ و بيانكاتە يەك ريز، ئا لەم كاتـەدا گـەڕان و سـوڕانى فـەقێكانى كوردستان بە گوند وشارەكانى پارچە لێك دابڕاوەكانى كوردستاندا "شتێك لە پێكەوە بەندبوونى نەتەوەيى بۆ هێشتۆتەوە ئەويش بەهۆى بڵاويـى خوێنـدنى مزگەوتـەكان بوووە كە پتر لە هەزار ساڵە لە شارو گوندەكانيدا بڵاون و هەزاران فەقێ چوارقوڕنەى

کوردستان بهشوێن خوێندنی زانسته ئاینییهکان و دۆزینهوهی زانایانی لێهاتوودا گهڕاون و بهمه (هاوڕێگهیی) چهند هاوهڵێکی (فهقێی) له ههموو ناوچه کوردییهکان کۆکردۆتهوه و وا بووه ژووری مزگهوتێك له مزگهوتهکانی جێیهك فهقێی ههر چوار پارچهکهی کوردستانی تێدا کۆ بوهتهوه و پێکهوه ئاڵوگۆڕی فیکر و قسه و عادهتیان کردوه و، ههریهکهیان بووهته سهفیری ئهو شوێنهی لێی هاتوه و که گهڕاوهتهوهش بووهته سهفیری ههموو ئهو خهڵکهی له مهملهکهتهی لێی خوێند لهگهڵیان ژیانی بهسهر بردوه لای ئهو شوێنهی که وهعزی تێدا کردوه"(٥٣)

فتواكەی مەلای خەتیٚ

یەكێك لەو ڕووداوانەی دەمێكە لە لایەن ڕۆشنبیرانی نەیار بە بوون و ڕۆڵ و كاریگـەریی ئاینــەوە دەوروژێنــرێ و دەكرێتــە بەڵگــەی ئــەوەی ئــاین و پیــاوان و دامـەزراوەكانی نەخـشێكی خراپیـان لــە مێـژووی كـورد و بزوتنـەوە شۆڕشـگێڕی و ئازادیخوازییەكەیدا هەبووە فتواكەی مەلای خەتێیە.

فتواكەی مەلای خەتیٚ – وەك سەرچاوە مێژوویەكان باسی دەكەن– بریتیە لەو فتوایەی مەلا خەتیٚ ئەفەندی، كە مەلای ڕواندوز بووە لە سەردەمی میر محەمەدی ڕواندوز ناسراو بە (پاشای كۆرە) لە سەدەی نۆزدەدا لەكاتی شەڕی نێوان سوپای دەوڵەتی عوسمانی و لەشكری میر محەمـەددا داویـەتی، كـە هـەر كوردێـك لـە دژی لەشكری خەلیفە بجەنگیٚ كافرە و بەمە –بەپێی ئەو گێڕانەوانە– لەشكرەكەی مـیر محەمەد لە شەڕ وەستاوە و شەڕ بە سەركەوتنی لەشكری عوسمـانی و لـەگۆڕنانی خەونی سەربەخۆیی كوردستان لە بیری میر محەمەد و هاوەڵانیدا تەواو بووە.

مەسعود محەمەد لە چەند جێیەكدا، بۆ نموونە لە بەشـی دووەمـی حـاجی قادری كۆیی و هەروەها لە كتێبی (اعاده التوازن)دا دێتە سەر لێكدانەوەی ئەم باسە و بەگشتی پێی وایە مەلای خەتیٚ ئەو فتوایەی داوە بەڵام نەك دژ بـە ویـستی پاشـای كۆرە، بەڵكو فتواكە لەسەر ویستی پاشای كۆرە خۆی دەرچووە نەك لـەدژی، واتـە "مەلای خەتیٚ بەپێی بەرژەوەندییەك كە پاشای كۆرە ڕەچاوی كردوە، بۆ ئەوە هەم وڵاتەكە وێران نەبیٚ و هەم ئابڕو نەتكیٚ بەپەلە و دواكات فەتوای ڕەوانـەبوونی ئـەو شەڕەی دەرچواندوە تا ببێتە هۆی ئیمكانی گێڕانەوەی لەشكری كـورد بـۆ ڕوانـدز و كردنەوەی دەرگایەكی ئاشتی و ڕێككەوتن".

نووسەر ئەم بۆچونە لەسەر زمانی پیاوێك دەگێڕێتەوە كە خەڵكی ناوچەكە بـووە و شـارەزای ڕووداوەكـانی سـەردەمی پاشـای كـۆرە بـووە، ئـەم قسانەیـشی، بەگوتەی نووسەر، لە ڕووی گێڕانەوەی ڕاستییەوە بـووە ئـەگینا "ئـەو پیـاوە هـیچ خزمایەتی یا دۆسـتایەتی لەگـەل بنەمالـەی خـەتیٚ نییـە و بەپێـچەوانەوە لەلایـەن

مەشرەبی تەسەوفەوە دەبێ بە ناحەزی مەلای خەتێ بژمێردرێ"، واتە نووسەر لە بابی "الفضل ما شهدت به الاعداء"ەوە پێی وایە ئەو بۆچوونە راست و دروستە.

مەسعود محەمەد خۆیشی بە دوو بەڵگە لە لێکدانەوەی خۆی پشتگیریی لە راستیی ئەم بۆچوونە دەکات: یەکێکیان ئەوەیە "لە سەرەتای دانانی مەلای خەتێ بە (باش مەلا) و مەرجەعی ئاینی لە قەڵەمڕەوی پاشای کۆرەدا رێك کەوتنێك و پەیمانێکی بنجی و سەرەتایی هەبووە لەنێوان پاشا و مەلادا کە دەخلیان بە کاری یەکترەوە نەبێ"، بەم پێیە پێی وایە ریی تێناچێ مەلای خەتێ بەبێ رەزامەندیی پاشای کۆرە ئەو فتوایەی دابێ.

دووەمیان ئەوەیە "پاشای کۆرە لە حوکمڕانیی خۆیدا دەستی نەپاراستوە لە کوشتن، گومانی لە هەریەکێ کردبێ کوشتویەتی، بەر لە هەموو خەڵق مامەکانی خۆی کوشتون. دەوجا پیاویکی وا... چۆن دەستەپاچە رادەوەستێ لە عاست مەلای خەتێ کە خەریك بێ کارێکی وا بکات تەخت و تاجی لێ تێك بدات؟ مەلای خەتێش کە شارزای خوێنرێژیی پاشای کۆرەیە چۆن دوای ئەو فتوایەی هەڵنەهات بۆ جێگایەیەك خۆی تێدا بپارێزێ تا ئەو کاتەی ئیشی پاشا یەکلایی دەبێتەوە؟ وەك دەزانین نە پاشا مەلای کوشت و نە مەلاش ترسا لە کوشتن، چونکە فتواکە لەسەر ئارەزۆ و پەسەنکردنی پاشا بووە".

هەروەها دەڵێ "حاجی قادر کە لای مەلای خەتێ خوێندوەتی بەوبەیتەی کە دەڵێ:

تا تەعیناتی کۆر و لاڵ مابوو
لە گەلێ دێیەکان مەلای چا بوو

بەم بەیتە زیمنەن پاکانەییك دەکا بۆ مەلای خەتێ... پاکانەکەی لەوەوە دێ کەوا مەعلوم بەدوای مەلای ئیبنو ئادەمدا یەکەم مەلا لە تەعیناتی پاشای کۆرە سوودی وەرگرتبی مەلای خەتێ بوو. بەو پێیە ئەو بەر لە هەموو مەلاییێك دەکەوێتە

ناو پەراوێزی قسەی حاجی... جگە لەمە حاجی و باپیرم لە مزگەوتی مەلای خەتێ خوێندیانە، گریمان لەو کاتەدا بیریان نەپژابوو فەتواکە لە مەلای خەتێ بە عەیب بگرن خۆ دوای چوونی حاجی بۆ ئەستەنبوڵ و کرانەوەی هۆشی میللەتپەروەرانەی دەبووو فکرێك لەو فەتوایە بکاتەوە و... شتێك لەو بارەیەوە بڵێ"، لەبەرئەوە پێی وایە "بێ عەیبیی فتواکە وای کردوە پیاوێکی کوردپەروەری وەك حاجی قادر رەخنەی لێ نەگرێ"(٥٤).

هەر لە میانی ئاماژەکردنی بە رۆڵی ئیجابیانەی زانایانی ئاینی، نووسەر لە هەردوو کتێبی (گەشتی ژیانم) کە بیرەوەرییەکانی خۆی تێدا نووسیوەتەوە و (حاجی قادری کۆیی)دا دوو رووداو دەگێڕێتەوە کە هەڵویستی جوانمەردانە و هەقپەروەرانەی هەندێ لە مەلاکانی کورد دەردەخات کە چۆن لەپێناو وتنی راستیدا گیانی خۆیانیان خستۆتە مەترسییەوە و دژ بە ویستی دەسەڵات وەستاون.

وەك نووسەر دەیگێڕێتەوە، یەکێکیان لە ساڵی ١٩٦١ بووە، دوای بەرپابوونی شۆڕشی ١١ی ئەیلول عەبدولکەریم قاسم داوای لە مەلایانی کۆیە کردوە بروسکەی پیرۆزبایی بۆ بنێرن و شۆڕشگێڕەکانی کوردی تیدا تاوانبار بکەن "دە مەلا بەوپەڕی سەربەزییەوە رەفزی خواهشتی میریان کرد و چوونە بەندیخانە و دووچاری زەحمەتێکی گەورە بوون و کەسیش نەیدەزانی سەرنجامیان بەچی دەگات".

رووداوەکەیتر لە ساڵی ١٩٦٦دا بوو، عەبدولسەلام عارف لە ئاهەنگێکی دینیدا مەلاکانی لە بەغدا کۆکردبۆوە و داوای لە مەلاکانی کورد کردبوو لە رادیۆ قسە بە شۆڕشی کورد بڵێن... بەڵام یەکێك لەو مەلایانەی کورد کەرتی وشەیەکی لە زار دەرنەچوو عەبدولسەلام پێی خۆش بێ، تێکڕایان داواشیان لە حکومەت کرد ئاشتی بنێتەوە لەگەڵ شۆڕشگێڕانی کورد(٥٥).

**** ****

٣- ئاماژە بە گیانی لێبوردن و دادگەری لە ئاینی ئیسلامدا:

بـەش بـە حـاڵی خـۆم و لـەو هێنـدە نوسـینانەی مەسـعود محەمـەد کـە خوێندونمەتەوە نایەتە بیرم خۆی بە مەسەلەی نـاکۆکیی عەلمانیـەت و ئیـسلامیەت خەریك کردبێ و بەم یان بەو باردا دایشکاندبێ، بـەڵام بەتێگەیـشتنی خـۆم ئـەو لـە عەلمانیەت نێزیکتر بووە، بەڵام ئەمە رێی لەوە نەگرتووە کـە جیـاواز لـە رۆشـنبیرە عەلمانییە چەپ و ناسیونالیستەکانی کورد بەبێ ترس و وەك بەشێك لەو بابەتانەی سەرنجی راکێشاون و بەپێویستی زانیوە بیاندرکێنێ باس لە بەها مرۆییەکانی ئیسلام، وەك دادگەری و فرەبایەخی و لێبوردەیی بکـات، تـا ئـەو رادەیـەی هەنـدێ جـار لـە سروشتی گوتاری ئیسلامی نزیك دەبێتەوە.

بۆنموونە لە میانی رەخنەگرتنی لە راڤەی تاکڕەهەند (احادی)یانی ماتریالیزم بۆ مێژوو باس لەوە دەکات ئەگەرچـی لای موسـڵمانان ئیـسلام دینـی خوایـە، واتـە راستیی گومان هەڵنەگرە، کەچی هێشتا ئیسلام بواری بە جیاوازیی بیروڕاو ئیجتیهـاد و تێگەیشتن داوە و لەم روانگەوەیە کە چەندین مەزهەب لە ناو ئیسلامدا دروست بوون و هـەر یەکـەیان خـاوەنی دیـد و تێگەیـشتن و لێکدانـەوەی خۆیـەتی بـۆ دەقـەکانی شەریعەت، بێئەوەی هیچیان لە چوارچێوەی شەریعەت دەرچووبن.

هەروەها لە باسکردنی تەسکبینیی ماتریالیزمدا لە لاپەڕە ٨٤ی کتێبی (اعادة التوازن الی میزان مختل)دا باس لـەوە دەکـات کـە ئیـسلام رێ بـە دینـەکانیتر دەدات لەژێر قەڵەمڕەوی ئەودا بژین کەچی ماتریالیزم هەر کە دەسەڵاتی وەرگرت رێ نادات بە بوونی غەیری خۆی نادات

لەم بارەوە دەڵێ "دینی ئیسلام لە مەیدانی خۆیدا نەیگوت خوانەناسـین بـە هەموو بارێکدا هەر ناڕەوایە، بەڵکو ناڕەوابوونەکەی بەستەوە بەهاتنی پیغەمبەران و بەردەوامبوونی خەڵقەکە لەسەر خواپەرستن (وما کنا معذبین حتی نبعث رسولا)، هەر بۆیـەش بـۆ دواتـر کـە دەسـەڵاتی گرتـە دەسـت رازی بـوو بـەوەی هـەموو دینـە ئاسمانییەکان لە سێبەی ئیسلامدا بەرانبەر بە جزیـەدان بـەردەوام بـن چـونکە دانـی بەوەدا دەهێنا کەوا کاتی خۆی لە داهانیاندا (رەوابوون) هەبووە، کەچی وەك دەزانین

فهلسهفهی ماتریالیزم که دهسهڵاتی گرته دهست رازی نیه غهیری خۆی یهك دهقیقه نهفهس ههڵێنێت"(٥٦).

لهبارهی ههڵوێستی ئاینی ئیسلامیش له کێشه و ستهمی چینایهتی و جیاوازیی ههژار و دهوڵهمهند و دادپهروهری کۆمهڵایهتی دهڵێ "له ههموو ئهورۆژگارانهدا که شهریعهتی ئیسلام بهراستی و دروستی لهکاردا بووه ههمیشه کات دادگهی ئیسلام بهیهك چاو سهیری گهوره و گچکه و ههژار و دهوڵهمهند و پاشا و گهدای کردوه، تهنانهت یهکێکی وهك (جبلة بن الایهم) که له ئیسلامهتی ههڵگهڕایهوه لهوهوه بوو که نهیتوانی مهبدهئی یهکسانی و بێفهرقی نێوان مهردم تهحهمول بکات وهك که خهلیفهی دووهم (عومهری کوڕی خهتاب) پێڕهوی شهریعهتی دهکرد".

دواتر بهشێوهیهك وهسفی بههای دادگهری و یهکسانیی له پهیوهندیی به جیاوازیی نێوان ههژار و دهوڵهمهند و ئازادی و یهکسانیی مرۆڤهکان له ئیسلامدا دهکات و بهسهر فهلسهفه هاوچهرخهکانیتریدا ههڵدهبڕێ ههر دهڵێی ئهو گوتهیه کهسێکی ئیسلامیی ئهم سهردهمه گوتویهتی. مهسعود محهمهد راشکاوانه دهڵێ **"بهراستی ئهو داد و یهکسانییهی له سێبهری شهریعهتی ئیسلامیدا بهکارهێنراوه له رووی فهرقنهبوونی ههژار و دهڵهمهندهوه له هیچ رژێمێکی ئهم رۆژگاره، چ ئهوانهی پێیان دهڵێن لیبهراڵ چ ئهوانهی پێیان دهڵێن پرۆلیتاری بهدی ناکرێت، ئیمکانی بهدیکردنیشی نییه. من ئهمه باوهڕمه و بهسهراحهت دهری دهبڕم"**، ههرچهند دێڕێکیش دوای ئهوه دهڵێ "سرنج له قسه زۆر مهشوره نرخداره جوانمهردانهکهی خهلیفهی دووهم (عمری کوڕی خطاب) بگره که گوتی: (**کیف استعبدتم الناس وقد ولدتهم امهاتهم احرارا**) چهند به سهراحهت و بهشێوهیهکی دلێرانه ودلگهرمانه دژی بهندایهتیه.لهگهڵ ئهمهشدا کهس ناتوانێ بڵێ قسهکه له ههستێکی (چینایهتی)هوه ههڵستاوه، چونکه زۆر ئاشکرایه ئهم قسهیه و گهلێك ئاکار و کرداری تری خهلیفه عومهر بهرهوپێش بردنی فکره و بنگهی دادپهروهریی ئیسلامهتییه له چارچێوهی کۆمهڵایهتیی ئهوسای بهرهو گۆڕاندا... بێگومان ههڵ،هست و بیروڕاکانی (ابوذر الغفاري) که دادخوازی ئهوسایان لێ وهتهنگ دههات، ئهوانیش ههر زادهی

دەروونێکی دڵسۆزی هەژاردۆستی ستەم نەویستن بوو کە پشت ئەستور بێ بە فەلسەفەی قورئان و حەدیس لە گۆڕی تازە داهاتنیاندا"(٥٧).

مەسعود محەمەد هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە شەریعەتی ئیسلامی لە خەمی دانانی بەرنامە و ڕێگەچارەدا بووە بۆ گشت ئەو کێشانەی ڕۆژانە دێنە ڕێی مرۆڤ بە رادەیەك ئەستەمە ڕۆشنبیری سەردەمی نوێ تەنانەت بتوانێ بە دیراسەکردنی سەرجەم ئەو یاساکارییانەی شەریعەتی ئیسلامی بۆ بوارە جۆراوجۆرەکانی داناوە، بگات "بێگومان شەریعەتی ئیسلام یاسای بی کەلەبەری داناوە بۆ هەموو ئەو شتانەی کە بەلای ئەوەوە چاکن یا خراپن... یەکێك لە ڕۆشنبیرانی سەردەمی نوێ بتوانێ دەریا و دەریای کتێبی شەریعەت بخوێنێتەوە، کە بەوپەڕی وردی و بەرینی و قووڵییەوە لە هەموو سەروبەرێکی ئادەمیزاد دواوە لەو لایەنانەوە کە بەپێی باوەڕی ئیسلام جێی خۆیەتی یاسای بۆ دابندرێ، سەری لەوەدا سوڕ دەمێنێ کە ئەم هەموو وردەکارییە چۆن کراوە و لە کوێ ئەم هەموو لێکدانەوە و بەراوردکردنە و دەستوورانە و لێکۆڵینەوە و هەڵێنجانە و پاڵاوتنە هەڵقوڵیوە، کە لە تەك ئەودا کەم کاری عەقڵی و قانونی ئەم سەردەمە خۆی دەنوێنێ"(٥٨).

چوارەم: وەرگرتنی دەستەواژە و زاراوە ڕەوانبێژیەکان لە دەربڕیندا:

مەسعود محەمەد وەك خۆی باسی دەکات گەرچی لە سێ مانگ زیاتر سەری خوێندنی بە مزگەوت و خوێندنی فەقێیەتیدا نەکردوە، بەڵام ڕەنگە بەحوکمی عەرەبیزانییە قووڵەکەی و سەروکاریی لەگەڵ سەرچاوەکانی فیکر و ڕۆشنبیریی عەرەبی و ئیسلامیدا بێ کە دیاردەیەك لە نووسینەکانیدا هەست پێ دەکرێ کە من خۆم مەگەر بە دەگمەن ئەگینا لە هیچ نووسەرێکیتری سێکیولار و ناسیونالیستیی سەردەمی مەسعود محەمەد و ئێستایشمدا نەدیوە، ئەویش پەنابردنی بەرچاویەتی بۆ بەکارهێنانی دەستەواژە و دەربڕینە ڕەوانبێژییەکانی نێو ئایەتە و فەرمودەکان یان هاوشێوەی ئەوان لەنێو نووسینە عەرەبییەکانیدا وەك جۆرێك لە جوانکاری و ڕەوانبێژی لە نووسیندا، بۆ نموونە تەنیا لە کتێبی (اعادة التوازن الى ميزان مختل)دا

ئەم برگە و دەستەواژانە بەجۆرێك لە جۆرەكان لە قورئانەوە وەرگیراون و تێهەڵكێشی نووسینەكانی كراون (لا یاتیها الباطل من بین یدیها ولا من خلفها لا ٦/ عالیها سافلها لا٧/ على رؤوس الاشهاد لا ٧/ ان الحسنات یذهبن السیئات لا ٩/ الطائر في عنقه لا٢٥/ ضربة لازب لا ٣٣/ الى یوم یبعثون لا ٤١/ لكان حتما مقضیا لا ٤٨/ طرائق قددا لا٥٦/ سم الخیاط لا ٨٣/ ذات الیمین و ذات الشمال لا ١٠٢/ لا تثریب علیها لا١١٢).

ئەمانە هەموویان برگەن لە ئایەت و دەقی ئاینی كە لە هەندێ جێدا بە پیتێك یان زیاتر دەسكاری پێكهاتەكەی كراوە.

دیدارێك بۆ یەكەم و دوا جار

دەمێك بوو تامەزرۆی ئەوە بووم لـە نزیكـەوە نووسـەری گـەورە مەسـعود محەمەد ببینم تا لەپاڵ نووسـینەكانیدا، كـە بەتـەواوی سـەرنجیان راكێـشابووم، بـە گفتوگـۆ و قسەكردنیـشی ئاشـنا بم و ئـەو وێنەیـەی لـە رێـی بۆچـوونەكانی نێـو نووسینەكانیەوە لام دروست بووبوون بچێتە قـاڵبی راستەقینەی خۆیـەوە و لـەوە تێبگەم ئایا جۆری بیكردنەوە و ئاراستەی فەلسەفیی نووسەر تا چـەند لەگـەل ئـەو وێنـە گریمانەییـەدا رێـك دێتـەوە كـە مـن بـەهۆی هەنـدێ لـە بۆچـوونەكانی نێـو كتێبەكانیەوە لام گەڵاڵە بووبوو.

ئەوە بوو لە١٩٩٧/١١/٧دا لەو كاتەی مەسعود محەمەد لە بەغدا بۆ سەردان گەڕابوویەوە هەولێر لەگەڵ برادەرانی دەستەی نووسەرانی هەفتەنامەی (یەكگرتوو) لە ماڵەكەی خۆیدا سەردانمان كرد، كە ئەوە یەكەم و دواجار بوو لە نزیكەوە بیبینم.

ئەوەی لەو دیدارەدا لە كەسایەتی و جۆری بیركردنەوەی مەسعود محەمەد تێگەیشتم ئەوە بوو، ئەو كەسێك بوو باوەڕی بە توانانی مـرۆڤ و زانـست هـەبوو لـە دۆزینەوەی راستیەكانی گەردوون و بۆچوونەكانیشی لەبارەی لایەنە ئاینییەكەوە بێ پەیوەندی نین بەو فەلسەفەیەوە، ئەو گـوتی "رۆژێـك دێـت هـیچ شـتێك نـامێنێ كـە زانست كەشفی نەكات، رەنگە قیامەتیش هەر ئەو كاتە بێ كە هـیچ نـامێنێ كەشـف بكرێ".

لـەو دیـدارەدا تێگەیـشتم كـە ئـەوەی مەسـعود محەمـەد لـەبارەی ئاینــەوە گوتوێتی لەوە زیـاتر نییـە كـە لـە ئـەنجامی وردبوونـەوە و رامـانی لـە لایەنـەكانی بیركردنەوەی مادی و بەراوردكردنی لەگەڵ رووداوەكانی ژیانی مرۆڤ و لە كۆن و نوێدا هەندێ لە لایەنە گـەردوونی و كۆمەڵایـەتی و مێژوویـەكانی پێوەنـد بـەئاینیش وەك بەشێك لەو وێنە و بەڵگانەی گومان لەسەر راستیی بیركردنـەوە مادیەكـە دروسـت دەكەن دەركەوتوون و، نووسەر بە رووی ماتریالیزمیدا داون، ئەگینا ئەو بەو جۆرە و بەو مەبەستە ئەو بۆچوونانەی دەرنەبڕیوە كە بێت لە روانگەی باوەڕێكی پێشوەختی خۆی بە ئاین، وەك كەسێكی موسڵمان، باس لە لایەنە گەشاوەكانی ئاین بكات لـە

به‌رامبه‌ر لایه‌نه لاوازه‌کانی مادییه‌تی مێژوویی، وه‌ك كه بیرمه‌ندێکی ئاینی ئه‌وه ده‌کات.

ره‌نگه نووسه‌ر خۆیشی له‌کاتی نووسینی ئه‌و بیروبۆچوونانه‌یدا که ئێمه کردوونماته بابه‌تی ئه‌م لێکۆڵینه‌وه‌یه ئه‌وه‌ی به‌خه‌یاڵدا نه‌هاتبێ که رۆژێك دێت هه‌ندێ له خوێنه‌رانی به‌و شێوه‌یه له‌و بۆچوونانه‌ی تێده‌گه‌ن و بۆچوونه‌کانی ده‌خرێنه سیاقێکه‌وه که ئه‌و به‌خه‌یاڵیدا نه‌هاتوه و ره‌نگه نه‌شیویستبێ به‌و ئاقاره‌دا بچن، به‌لام ئیدی ئه‌و نه‌ویستن و به‌خه‌یاڵدانه‌هاتنه ماف له ره‌خنه‌گران و خوێنه‌ران ناسه‌نێته‌وه که به‌چاوپۆشین له که‌سایه‌تی و ویستی نووسه‌ر خوێندنه‌وه بۆ ده‌قه‌کانی بکه‌ن، به‌و مه‌رجه‌ی بۆچوونێك به‌زۆره‌ملێ به‌سه‌ر ئه‌و ده‌قانه‌دا دانه‌بڕن که له رووی ده‌لاله‌تی زمانه‌وانی و زاراوه‌ییه‌وه به‌رگه‌ی نه‌گرن.

کاتێ له دانیشتنه‌که‌دا پێم گوت من بابه‌تێکم نووسیوه به‌ناونیشانی "ئاین له فیکری مه‌سعود محه‌مه‌د"دا به‌سه‌رسوڕمانه‌وه وتی "جا من چیم له‌باره‌ی ئاینه‌وه وتوه تا کتێبی له‌سه‌ر بنووسرێ؟"، به‌لام نه پرسیاری کرد چیم نووسیوه و نه داوایشی کرد بابه‌ته‌که‌ی بۆ بنێرم، هه‌ستم کرد ره‌نگه وه‌ك جاران حه‌وسه‌ڵه‌ی خوێندنه‌وه و به‌دواداچوونی نه‌مابێ.

له‌گه‌ڵ خۆم کۆمه‌ڵێ پرسیارم ئاماده کردبوو که حه‌زم ده‌کرد مه‌سعود محه‌مه‌د وه‌ك دوا لێکدانه‌وه‌ی بۆ ئه‌و بابه‌ته فیکرییانه وه‌لامیان بداته‌وه، که تایبه‌ت بوون به تێگه‌یشتنی ئه‌و له واتا و بایه‌خی ئایدیۆلۆژیا و ئاین و پێوه‌ندیی نێوان ئه‌و دوو چه‌مکه و، ئاینده‌ی ئه‌و چه‌مکانه له سه‌رده‌می نوێدا و تێڕوانینی بۆ ئیسلام و بزاڤه ئیسلامییه‌کان و جیهانگه‌رایی و تاکجه‌مسه‌ریی جیهان و لیبرالیزم و کۆتایی مێژوو و...هتد، کاتێ خواحافیزیمان کرد پرسیاره‌کانم دایه ده‌ستی و داوام لێکرد وه‌لامیان بداته‌وه، به‌لام مچه‌ند هه‌فته‌یه‌ك تێپه‌ڕی هه‌ر وه‌لامی نه‌بوو.

ناچار به ته‌له‌فۆن قسه‌م له‌گه‌ڵ کرد و هه‌واڵی وه‌لامی پرسیاره‌کانم لێ پرسییه‌وه وتی "پرسیاره‌کان به‌پێزن، به‌لام ناکرێ له گوێ و له که‌پووی شته‌کان بده‌یت و له ئه‌سڵی شته‌که نه‌ده‌یت، ره‌نگه هه‌ندێ شت بڵێیت سبه‌ینێ یه‌کێك بڵێ ئه‌و

كابرایه‌ چ ده‌ڵێ"، تێگه‌یشتم له‌وه‌ ده‌سڵه‌مه‌یته‌وه‌ قسه‌كانی له‌باره‌ی ئه‌و مه‌سه‌لانه‌ی پرسیارم كردوه‌، به‌تاییه‌ت به‌شه‌ ئاینییه‌كه‌ی، خراپ لێك بدرێته‌وه‌. ئه‌ڵبه‌ت رێك و راست جوابی نه‌كردم، به‌ڵام له‌ ئاوازی قسه‌كانی تێگه‌یشتم كه‌ حه‌ز ناكات وه‌ڵامیان بداته‌وه‌ ، له‌به‌رئه‌وه‌ منیش له‌سه‌ری نه‌چووم و ده‌ستبه‌رداری بووم.

به‌داخه‌وه‌ ته‌مه‌نی هه‌ڵكشاوی مامۆستا مه‌سعود محه‌مه‌د بوار و تاقه‌تی ئه‌وه‌ی بۆ نه‌هێشته‌وه‌ بتوانێ وه‌ك جاری جاران، كه‌ توانی له‌رێی رامان و بیركردنه‌وه‌ی ورد و بیرمه‌ندانه‌یه‌وه‌ له‌ ماهییه‌تی فه‌لسه‌فه‌ی زاڵ و باو له‌ گۆڕه‌پانه‌ فیكری و سیاسییه‌كه‌ی ئه‌وكاتی كوردستان و عێراق و جیهاندا، كه‌ زۆرێك له‌ عه‌قڵه‌ نوخبه‌وییه‌كان له‌سه‌رسامیدا چۆكیان بۆ دادابوو، په‌ی به‌ خاڵه‌ لاواز و ده‌ردودا و ناسازییه‌ زاتییه‌ كوشنده‌كانی ئه‌و فه‌لسه‌فه‌یه‌ ببات و پێشبینی هه‌ره‌سی بكات، به‌هه‌مان شێوه‌ له‌ فه‌لسه‌فه‌ی باڵاده‌ستی جیهان پاش هه‌ره‌سی بلۆكی خۆرهه‌ڵات و كێشه‌ و ده‌ردوداكانی و ئاسۆكانی ئاینده‌ی ئه‌و فه‌لسه‌فه‌یه‌ و داهاتووی مرۆڤایه‌تی له‌ سایه‌ی باڵاده‌ستیی ئه‌و فیكره‌دا، كه‌ فه‌لسه‌فه‌ی دیموكراسیه‌تی لیبراڵی و سیستمی سه‌رمایه‌داری و ئابوریی بازاڕ و تاكجه‌مسه‌ریی ئه‌مریكا له‌ جیهان و ئامرازه‌كانی جیهانگه‌رایی و شۆڕشی ته‌كنه‌لۆژیا و زانیارییه‌كان و تیۆری حه‌تمییه‌تی كۆتاییی مێژوو له‌ سایه‌ی لیبرالییه‌تی خۆرئاوادا، بكۆڵێته‌وه‌ و فیكر و تێگه‌یشتنێكی فه‌لسه‌فییانه‌ی كوردانه‌ به‌رهه‌م بهێنێ.

ئه‌مه‌ له‌كاتێكدایه‌ كه‌ بۆشاییه‌كی گه‌وره‌ له‌و بواره‌دا له‌ گۆڕه‌پانه‌ رۆشنبیری و سیاسییه‌كه‌ی كوردستاندا به‌گشتی هه‌یه‌، به‌گشتی مامه‌ڵه‌یه‌كی سۆزباوییانه‌ و ئایدیۆلۆژییانه‌ له‌گه‌ڵ ئه‌و بارودۆخ و سیستم و فه‌لسه‌فه‌ نوێیه‌ ده‌كرێ، هه‌ندێك به‌چه‌شنی خۆته‌سلیمكردنی پیشینه‌كان به‌ فه‌لسه‌فه‌ی ماركسیزم به‌ پاڵنه‌رێكی سایكۆلۆژی و ئایدیۆلۆژی به‌بێ لێكدانه‌وه‌ و هه‌ڵاوێردن و خوێندنه‌وه‌یه‌كی جدی بۆ ئه‌و فه‌لسه‌فه‌یه‌ و دوورایی و ده‌رهاویشته‌كانی ته‌سلیمی بوون، هه‌ندێكیش به‌ پێچه‌وانه‌وه‌ و دیسان له‌ روانگه‌ی ناكۆكییه‌كی ئایدیۆلۆژیی مێژوویی له‌گه‌ڵ خۆرئاوا و فه‌لسه‌فه‌ و پرۆژه‌كانیدا، سه‌نگه‌ریان لێ گرتوه‌.

**** **** ****

پرۆفایلی مه‌سعود محه‌مه‌د

مه‌سعود محه‌مه‌د ناوی مه‌سعود کوڕی مه‌لا محه‌مه‌دی جه‌لیزاده‌یه‌ناسراو به (مه‌لای گه‌وره‌ی کۆیه)، له‌ساڵی ١٩١٩ له بنه‌ماڵه‌یه‌کی ئاینی و زانستی له دایك بووه. بنه‌ماڵه‌که‌یان بۆ چه‌ندین وه‌چه خاوه‌ن خوێندنگای شه‌رعی (حوجره) بوون، به‌ڵام نووسه‌ر درێژه‌ی به‌و نه‌ریته نه‌داوه، به‌ڵام رێزی له ناووشۆره‌تی زانستی و ئاینیی بنه‌ماڵه‌که‌ی گرتووه و به‌لای کاری ناشایسته‌دا نه‌چووه، به که‌سایه‌تیی رۆحی و فیکری باوکی سه‌رسام بووه و زۆرجار له نووسینه‌کانیدا ئاماژه به بۆچوونه‌کانی ده‌دات. دوای ئه‌وه‌ی له ساڵی ١٩٤٥ کۆلێژی یاسای ته‌واو کردوه بۆ ماوه‌ی ٧ ساڵ له نیمچه خه‌ڵوه‌تگیریه‌کدا ژیاوه که تێیدا توانای رۆشنبیریی خۆی بره‌و پێداوه و بناغه‌ی ژیانی فیکری خۆی دارشتوه، له‌ساڵی ١٩٥١ وه‌ك نوێنه‌ری کۆیه بۆ ئه‌نجوومه‌نی نیشتمانیی عێراق هه‌ڵبژێردراوه.

دوای روخانی حکومه‌تی عه‌بدولکه‌ریم قاسم له ١٩٦٣/٢/٨ له ١٧-٦-١٩٦٤ کراوه‌ته وه‌زیری ده‌وڵه‌ت، له کۆتایی ساڵی ١٩٦٦دا له ئه‌نجومه‌نی خزمه‌تگوزاریی گشتی دامه‌زراوه و چه‌ند ساڵێك له‌و وه‌زیفه‌یه‌دا ماوه‌ته‌وه، له دوای ١٩٦٨یشه‌وه خۆی بۆ نووسین و دانان ته‌رخان کردوه.

ساڵی ١٩٧١ به ئه‌ندامی کارای کۆڕی زانیاری کورد له به‌غدا هه‌ڵبژێراوه و بووه‌ته جێگری یه‌که‌می سه‌رکی کۆڕ و دواتریش به ده‌مڕاست (سه‌رۆك)ی کۆڕ زمانی کوردی و عه‌ره‌بی و فارسی و ئینگلیزی زانیوه و به هه‌ردوو زمانی کوردی و عه‌ره‌بی کتێبه‌کانی نووسیون، چوونه نێو کۆڕ بواری ئه‌وه‌ی بۆ ره‌خساند له نووسینی رۆژنامه‌وانییه‌وه بگوێزێته‌وه بۆ نووسینی ئه‌کادیمی و ورد و تۆکمه. ژماره‌یه‌ك کتێبی له بواری فیکر و ئه‌ده‌ب و زماندا به کوردی و عه‌ره‌بی داناوه و چاپ و بڵاوی کردوونه‌ته‌وه، له‌وانه:

- چه‌ند حه‌شارگه‌یه‌کی رێزمانی کوردی ، ١٩٧٦.
- وردبوونه‌وه له چه‌ند باسێکی رێزمانی کۆرانی، ١٩٧٤.
- زاراوه‌سازیی پێوانه‌یی.

- چه‌پکێك له گوڵزاری نالی، ١٩٧٦.
- به‌ره‌و راسته‌شه‌قامی ئاخاوتنی کوردی، ١٩٧٨.
- حاجی قادری کۆیی ٣ به‌رگ ١٩٧٣-١٩٧٦.
- بۆ ئه‌میری حه‌سه‌ن پور له هه‌ر کوێیه‌ك بێت، ١٩٨٤.
- حه‌مه ئاغای گه‌وره، ١٩٨٦.
- مرۆڤ و ده‌وروبه‌ر، ٣ به‌رگ ١٩٧٧-نه‌وه‌ده‌کان.
- لسان الکرد، ١٩٨٧.
- من هموم الحیاة، ١٩٨٨.
- إعادة التوازن الى میزان مختل ١٩٧٧ .
- بیروسترویکا غورباتشوف، جزءان .
- وجهة نظر في التفسیر البشري للتأریخ، ١٩٨٥ .
- الى العظیم غورباتشوف: تحیة و رجاء، ١٩٨٨ .
- کیفیة النهوض بالمرأة في منطقة الحکم الذاتي .

مه‌سعود محه‌مه‌د له ٢٠٠٢/٤/١ له شاری هه‌ولێر کۆچی دوایی کرد.

* بۆ ئه‌م ژیننامه‌یه سوود له ماڵپه‌ڕی **PUK media** وه‌رگیراوه.

پەراوێزەکان :

(١) حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم/ مەسعود محەمەد لا١٠.

(٢) مرۆڤ و دەوروبەر، بەشی یەکەم/ مەسعود محەمەد لا١٥-١٦.

(٣)(٤) (٥) (٦) (٧) (٨) هەمان سەرچاوە لا ١٧، ٢٢، ٢٥، ٨٣،٤٦، ١٣٧.

(٩) مرۆڤ و دەوروبەر، بەشی دووەم/ مەسعود محەمەد لا١٤٥.

(١٠) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا٢٠-٢١.

(١١) وجهة نظر في التفسير البشري للتاريخ/ مسعود محمد، لا١١٠، مرۆڤ و دەوروبەر ب٢ لا ١٤٤-١٤٥.

(١٢) گەشتی ژیانم/ مەسعود محەمەد، چاپی یەکەم، ستۆکهۆلم ١٩٩٢، لا ٢٧٤-٢٧٥.

(١٣) هەمان سەرچاوە لا ٥٦٣.

(١٤) هەمان سەرچاوە لا ٣٥٥.

(١٥) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ٤٨-٤٩.

(١٦) وجهة نظر في التفسير البشري للتاريخ لا ٦٢.

(١٧) (١٨) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ٤٠، لا٤٤.

(١٩) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ٤٧.

(٢٠) مرۆڤ و دەوروبەر ب٢، لا ٣٨.

(٢١) (٢٢) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا٦٥-٦٧، لا٨٥.

(٢٣) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ٧٤.

(٢٤) (٢٥) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ٤٢، لا٩٩.

(٢٦) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ٩٨-١٠٤.

(٢٧) (٢٨)مرۆڤ و دەوروبەر ب٢، لا ٩٩، لا ١٢٦.

(٢٩) وجهة نظر في التفسير البشري للتاريخ لا٦٧-٦٩.

(٣٠) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ١٧.

(٣١) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ١٩.

(٣٢) (٣٣) هەمان سەرچاوە لا١٦–١٧، لا١٦–٢٣.

(٣٤) هەمان سەرچاوە لا٤٥.

(٣٦) مرۆڤ و دەوروبەر ب٢، لا١٦٠.

(٣٧) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ٢٤–٢٥.

(٣٨) هەمان سەرچاوە لا٢٥–٣٢.

(٣٩) هەمان سەرچاوە لا٨١–٨٢.

(٤٠) مرۆڤ و دەوروبەر ب٢، لا٣٠.

(٤١) هەمان سەرچاوە لا٣٣–٤٣.

(٤٢) هەمان سەرچاوە لا١٦١.

(٤٣) مرۆڤ و دەوروبەر ب١، لا ٤٧–٤٨ لە پەراوێزدا.

(٤٤) حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم لا١٧٥.

(٤٥) حاجی قادری کۆیی، بەشی دووەم لا ١٠١–١٠٦.

(٤٦) حاجی قادری کۆیی، بەشی سێیەم لا٢٧٩–٢٩٥.

(٤٧) هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٤٨) هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٤٩) حاجی قادری کۆیی، بەشی یەکەم لا٢٧٧–٢٨٦.

(٥٠) (٥١) هەمان سەرچاوە لا ٢٩٥–٢٩٩.

(٥٢) هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٥٣) اعادە التوازن الی میزان مختل/ مسعود محمد لا٥٣–٥٤.

(٥٤) حاجی قادری کۆیی، بەشی دووەم لا١٠٦–١١٣/ اعادە التوازن الی میزان مختل لا ٨٠.

(٥٥) حاجی قادری کۆیی، بەشی دووەم لا ١١١–١١٣/ گەشتی ژیانم/ مەسعود محەمەد لا ٤١٠.

(٥٦) مرۆڤ و دەوروبەر ب١ لا ١٦٥–١٦٦.

(٥٧) حاجی قادری کۆیی ب٣، لا ٢٨١–٢٩٥.
مه‌سعود محه‌مه‌د له چاوپێکه‌وتنێکی دواتریشیدا که له هه‌فته‌نامه‌ی (گولان) له ژماره (١٣٩) له ٢٠–٩–١٩٩٧دا له‌گه‌ڵیدا سازی کرد له‌نێو قساندا ئه‌م باوه‌ڕه‌ی خۆی درکاندوه‌، وه‌ك که ده‌ڵێ "من ده‌ڵێم ئه‌گه‌ر سه‌رانی کورد وه‌ك کاك ئه‌حمه‌دی شێخ پاك نه‌بن، دیموکراتیه‌ت له خۆڕا ناتوانێ له کوردستان دروست ببێ" هه‌روه‌ها ده‌ڵێ "ئه‌گه‌ر توانیت وا بکه‌ی حکومه‌ته‌که‌ت عه‌دل بێ و وه‌زیره‌که‌ت دز نه‌بێ و پۆلیسه‌که‌ت حه‌رام خۆر نه‌بێ‌ده‌توانی حکومه‌تێکی وه‌ك ئه‌وه‌ی ئیمامی عومه‌ر به عه‌داڵه‌ت دابمه‌زرێنی، سێبه‌ری ئه‌م عه‌داله‌ته ورده ورده به‌سه‌ر هه‌موو خه‌ڵك رابگات" لا ١٥ .
(٥٨) هه‌مان سه‌رچاوه لا ٢٨٠–٢٨١.
*** ***
(*) ئه‌م وته‌یه‌ی هه‌ژار موکریانی، ئه‌حمه‌د قازی له ژماره ٤٢ی گۆڤاری (سروه)دا، که له ئێران ده‌رده‌چێ گێڕاویه‌تیه‌وه‌.
(**) ئه‌و گوته‌یه‌م له دیمانه‌یه‌کی خوسره‌و جافدا خوێنده‌وه که گۆڤاری (ره‌نگین) که جاران له به‌غدا ده‌رده‌چوو، له‌گه‌ڵی کردبوو.
(***) وته‌که‌ی فه‌رهاد پیرباڵ و که‌مال مه‌زهه‌ر له وتارێك وه‌رگیراون، له رۆژنامه‌ی خه‌بات له١/٤/٢٠٠٩دا بڵاو کراوه‌ته‌وه‌.

سەرچاوەكان:

١- مرۆڤ و دەوروبەر بەشی یەكەم و دووەم/ مەسعوود محەمەد. ئەم كتێبە بەشی سێیەمیشی لەم ساڵانەی دواییدا دەرچووە بەڵام هێشتا وەك كتێب بەردەستم نەكـەتووە بیخوێنمـەوە. دوای نووسـینی ئـەم بابەتـە وێنەیـەكیم لـە ئینتـەرنێت وەرگرتـوە، بـەڵام راسـتیەكەی بـەهۆی ئـەو یەكنەفەسـیەی نووسـینی كتێبەكـە، خوێندنەوەیم لەسەر شاشە پێ زەحمەت بوو.

٢- حاجی قادری كۆیی، ٣ بەرگ مەسعود محەمەد.

٣- گەشتی ژیانم/ مەسعود محەمەد.

٤- بۆ ئەمیری حەسەن پور لەهەر كوێیەك بێت/ مەسعود محەمەد.

٥- چەپكێك لە گوڵزاری نالی (لە گۆڤاری كۆری زانیـاری كـورد)/ مەسـعود محەمەد.

٦- وجهة نظر في التفسير البشري للتاريخ/مسعود محمد.

٧- الى العظيم غورباتشوف تحية ورجاء/ مسعود محمد.

٨- اعادة التوازن الى ميزان مختل/ مسعود محمد.

٩- بيروسترويكا غورباتشوف-نقد و تحليل، الجزء الاول/ مسعود محمد.

١٠- پەرژینی بێدەنگی، دەقی دیمانەیەكە هەڵۆ بـەرزنجی لەگـەل مەسـعود محەمـەد ئامـادەی كـردوە و لـە ئـاداری ١٩٩٦دا وەك كتێبێـك لـە بـەرلین بـڵاوی كردوەتەوە.

١١- ژمارەیەك رۆژنامە و گۆڤار و سایتی ئەلیكترۆنی.

**** **** ****

بڵاوكراوه‌كانی پرۆژه‌ی (تیشك)

ژ	ناوی كتێب	نووسه‌ر
١	به‌ئیسلامكردنی كورد، ماسته‌رنامه یان هه‌ڵه‌نامه؟	ن: فازل قه‌ره‌داغی
٢	نه‌زانیی و بێشه‌رمیی، به‌شێك له چه‌واشه‌كارییه‌كانی مه‌ریوان هه‌ڵه‌بجه‌یی له كتێبی (سێكس و شه‌رع و ژن)دا	ن: عومه‌ر كه‌مال ده‌روێش
٣	ئاشتینامه، وه‌ڵامێك بۆ (خوێننامه)ی زه‌رده‌شتی	ن: ئامینه صدیق
٤	فه‌تواكه‌ی مه‌لای خه‌تێ، ئه‌فسانه‌ی مێژوونووسێك	ن: حه‌سه‌ن مه‌حمود حه‌مه‌كه‌ریم
٥	صه‌لاحه‌ددینی ئه‌ییوبی، گه‌وره‌تر له ره‌خنه‌گرانی، گفتوگۆ له‌گه‌ڵ پرۆفیسۆر دكتۆر موحسین موحه‌ممه‌د حسێن	ئا: ئارام عه‌لی سه‌عید
٦	به‌ره‌و به‌ختیاری ئافره‌ت (به‌رگی یه‌كه‌م)	جه‌مال حه‌بیبوڵڵا (بێدار)
٧	ئازادیی راده‌ربڕین له رۆژئاوا، له سه‌لمان روشدییه‌وه بۆ رۆجیه گارودی	ن: د. شه‌ریف عه‌بدولعه‌زیم و: وه‌رزێر حه‌مه‌سه‌لیم
٨	به‌جیهانیكردن، دیدێكی ئیسلامیی	ن: د. موحسین عه‌بدولحه‌مید و: حه‌مه‌كه‌ریم عه‌بدوڵڵا
٩	كوردستان له‌به‌رده‌م فتوحاتی ئیسلامیدا	ن: حه‌سه‌ن مه‌حمود حه‌مه‌كه‌ریم
١٠	به‌ره‌و به‌ختیاریی ئافره‌ت (به‌رگی دووه‌م)	ن: جه‌مال حه‌بیبوڵڵا (بێدار)
١١	مێژووی دێرینی كوردستان (كتێبی سێیه‌م)	ن: فازل قه‌ره‌داغی
١٢	سه‌ده‌یه‌ك ته‌مه‌نی نوورین، مامۆستا عه‌بدولكه‌ریمی موده‌ڕیس به پێنووسی خۆی بناسه	ئا: عه‌بدولدائیم مه‌عروف هه‌ورامانی
١٣	ده‌وڵه‌تی خیلافه‌ت، بوژاندنه‌وه‌ی كۆمه‌ڵگه‌و گه‌شه‌سه‌ندنی شارستانییه‌ت	ن: ئیكرام كه‌ریم
١٤	له سه‌رگوزشته‌كانی ژیان، ئه‌ده‌بی گاڵته‌وگه‌پ، روداوی مێژوویی، بیره‌وه‌ریی	ن: شێخ موحه‌ممه‌د خاڵ

١٥	پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان رامان‌و سەرنج‌و پێشنیار	ئا: پرۆژەی تیشك
١٦	بیست‌و سێ ساڵ سەروەریی	ن: ئەحمەد حاجی رەشید دکتۆر صەباح بەرزنجی پێشەکی بۆ نووسیوە
١٧	قورئان وەحی ئاسمانە، نەك رەنگدانەوەی سەردەمی خۆی	ن: بەکر حەمەصدیق
١٨	ئیسلام‌و سیاسەت، لێکۆڵینەوەیەك لەمەڕ پەیوەندی نێوان ئیسلام‌و سیاسەت	ن: ئارام قادر
١٩	سوپای ئەییوبیان لە سەرودەمی سەلاحەددیندا پێکهاتنی، رێکخستنی، چەکەکانی، هێزی دەریایی‌و شەڕو جەنگە گرنگەکانی	ن: پرۆفیسۆر دکتۆر موحسین موحەممەد حسێن و: عوسمان عەلی قادر
٢٠	پوختەیەك دەربارەی رۆژوو	ن: عەبدوڕڕەحمان نەجمەدین
٢١	رۆڵی پرشنگداری زانا موسوڵمانەکان لە پێشکەوتنە زانستییەکاندا	ن: د. کاوە فەرەج سەعدون
٢٢	یەکەمین دەستووری نووسراو لە جیهاندا، بەڵگەنامەیەکی گرنگی سەردەمی پێغەمبەر (صلی الله علیه وسلم)	ن: موحەممەد حەمیدوڵڵا و: شوان هەورامی
٢٣	ئیسلامناسیی یان ئیسلامنەناسیی، وەڵامێك بۆ کتێبی (ئیسلامناسی) عەلی میرفطروس	ن: ئیکرام کەریم
٢٤	بەرەو بەختیاریی ئافرەت (بەرگی سێیەم)	ن: جەمال حەبیبوڵڵا (بێدار)
٢٥	ئیشکردن نەك تەمەڵی	عەبدولعەزیز پارەزانی
٢٦	دوورگەی بیناسازان، چیرۆکێکی پەروەردەییە بۆ گەورەو بچووکی ئەم نەوە نوێیە	نووسینی: د. عەبدولحەمید ئەحمەد ئەبو سلێمان وەرگێڕانی: ئامینە صدیق عەبدولعەزیز

٢٧	زمانی گەردەلوول، خەونی شنەبا کۆمەڵە دیدارێکە لەسەر شیعر، فەرهەنگ، زمان، تەسەووف، ڕۆژهەلاتناسی، ژن، ڕەخنەی ئەدەبی، ڕووناکبیر و دەسەڵات	فەرهاد شاکەلی
٢٨	هەڵەبجە ١٨٨٩ ـ ١٩٣٠، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە	ن: عادل صدیق
٢٩	بەرگری لە قورئان دژی ڕەخنەگرانی	ن: عەبدوڕڕەحمان بەدەوی و: وەرزێر حەمەسەلیم
٣٠	فەرمووده هاوبەشەکانی بوخاری و موسلیم	ئامادەکردن و وەرگێڕانی: حەمەکەریم عەبدوڵڵا
٣١	مەلا ئیدریسی بەدلیسی، ڕۆڵی لە یەکخستنی میرنشینە کوردییەکاندا	ن: حەسەن مەحمود حەمەکەریم
٣٢	شێخ مەحمودی حەفید (١٩٢٢ — ١٩٢٥)	ن: ئومێد حەمەئەمین
٣٣	ئیسلام لەبەردەم دوڕیاندا	ن: لیوبو لدڤایس و: عەبدول حسێن
٣٤	ڕامیاری لە ئیسلامدا	ن: ئەحمەد کاکە مەحمود
٣٥	وەڵامی پرسیارەکان، ڕەواندنەوەی کۆمەڵێك گومان سەبارەت بە ڕاستییەکانی ئیسلام	ن: دکتۆر کەریم ئەحمەد
٣٦	مرۆڤ و پەیامداری	ن: قانع خورشید
٣٧	سەید قوتب، لە هاتنەدنیاوە تا شەهیدبوون	ن: د. سەلاح عەبدولفەتاح ئەلخالیدی و: تارق نەجیب ڕەشید
٣٨	عوسمانی کوڕی عەففان، کەسایەتی و سەردەمەکەی	ن عەلی موحەممەد سەللابی و: حەمید موحەممەد عەبدوڵڵا
٣٩	خوانی ڕووح، توێژینەوەیەکە دەربارەی گەورەیی و پیرۆزیی نوێژ	ن: مەلا ئەحمەدی شەریعە

٤٠	ئەلفبێی لاتینی.. زمانی ستاندارد	ئامادەکردنی: رەوشت محەمەد
٤١	بنەماکانی فیقهی ئیسلامیی(بەرگی یەکەم)	نووسینی: د. صباح بەرزنجی
٤٢	پوختەیەك دەربارەی راگەیاندن و راگەیاندنی ئیسلامیی	ن: ئەحمەد ئیبراهیم وەرتی
٤٣	دەروازەیەك بۆ زانستەکانی قورئان	ن: ئیکرام کەریم
٤٤	بیرەوەرییەکان دەبنە گرنگ، دیمانەی مامۆستای دێرین ئەحمەد سەعید	ئا: ئەحمەد حسین ئەحمەد
٤٥	گەنجینەکانی دوورگەی بیناسازان	ن: د. عەبدولحەمید ئەحمەد ئەبوسلێمان و: بوشرا صدیق عەبدولعەزیز
٤٦	فڕی فڕی قەل فڕی	نووسینی: مەلا موحەممەدی جەلی کۆیی (مەلای گەورە) قانع خورشید پێشەکی بۆ نووسیوەو رێکیخستووەتەوەو پەراوێزی بۆ داناوە
٤٧	کۆچ کۆمەڵە چیرۆکێکی واقیعیی کۆمەڵایەتییە	نووسینی:یوسف حاج ئەحمەد وەرگێڕانی: کاوە محەمەد شاربازێڕی
٤٨	پەروەردەی منداڵان لە ئیسلام دا	نووسینی: د. عەبدوڵڵا ناصح عەلوان وەرگێڕانی:ناصح ئیبراهیم سازانی
٤٩	ئیمام حەسەن بەننا ١٩٠٦ – ١٩٤٩	نووسینی: مصطفی محمد الطحان وەرگێڕانی:محمد عبدول رحیم

٥٠	مێژووی كوردەكانی جەزیرە ٤٤٧–٦٥٦ ك	نووسینی: ئومێد بەهرامی نیا وەرگێڕانی: عبدالرحیم معرفتی
٥١	ئایا خوا كچی هەیە ؟ وەڵامێك بۆ كتێبی (كچانی خوا)	نووسینی: ڕوقیە صدیق عبدالعزیز
٥٢	گەشتی قیامەت	نووسینی: ناصح ئیبراهیم سازانی
٥٣	بیری ئوسووڵیی ئیسلامی (لەنێوان خوێندنەوەو نەخوێندەواریدا	فاضل قەرەداغی
٥٤	ئاین لە فیكری مەسعود محەمەد دا	نووسینی: عومەر عەلی غفور

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com